

BELLETEN

Cilt: LXXIII

Nisan 2009

Sayı: 266

KNİDİA KARAKTERİ ÜZERİNE BİR ANALİZ

-Görünenden Görünmeyene-

GÜL E. DURNA*

Tarih boyunca sanata konu olan çıplaklık farklı kültürlerde farklı anlamlar ifade etmiştir. Bu anlamlar kimi zaman aşk ve cinsellik, kimi zaman saflık ve temizlik, kimi zaman da güç ve verimlilik. Söz konusu, antik çağın tanrıça figürlerindeki çıplaklık olunca -ki bunun en güzel örneklerini İhtar, Afrodite ve Venüs sergilemektedir- antik Helen sanatının ünlü heykeltıraşlarından Praxiteles'in (İ.Ö. 4. yüzyıl) eseri *Knidia*, hayli özel bir yere sahiptir. Üç boyutlu, anıtsal çıplak bir kadın heykeli olması nedeniyle antik sanat tarihinde yeni bir temanın ilk örneği olan bu eser, dünyevi güzelliğin çok ötesine taşan, idealize edilmiş ilahi bir güzelliğin eşsiz örneği ve antik çağ sanatında bir övünç sebebi olarak görülmüştür¹. İlerleyen yüzyıllarda birçok sanatçıya esin kaynağı, birçok esere de model olması o nedenle boşuna değildir². Latin yazar Plinius'un (İ.Ö. 1. yüzyıl) tüm antik dünyada görülmeye değer bir şaheser olarak tanımladığı *Knidia*, dinsel alanda da yerini bulmuş ve bir tanrıçanın -Afrodite'nin- kült imajı olarak Knidoslulara nasip olmuştur³. Antik coğrafyada bir Karia yerleşmesi olarak görünen ve Anado-

* Yrd. Doç. Dr., İzmir Ekonomi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ Antonio Corso, *The Art of Praxiteles: The Development of Praxiteles' Workshop and Its Cultural Tradition until the Sculptor's Acme (364-1 B.C.)* (Roma, 2004), s. 165.

² Christine Mitchell Havelock, *The Aphrodite of Knidos and Her Successors: A Historical Review of the Female Nude in Greek Art*, (Michigan, 1995). Ayr. Bkz. Angel D. Arvello, *A Hellenistic Masterpiece: The Medici Aphrodite (MA Thesis)*, Louisiana State University, 2005 (<http://etd.lsu.edu/docs/available/etd-04142005-032052/>), s. 19, 21 (fig. 2.01), 22 (fig. 2.02), 29 (fig. 2.07), 30 (fig. 2.08 ve 2.09), 32 (fig. 2.10 ve 2.11), 34 (fig. 2.12), s. 37 (fig. 2.14), 42 (fig. 2.17); Andrew Stewart, *Museum Review: Praxiteles*, *AJA*, c. 111 (2007), s. 566, 567 (fig. 1).

³ Plinius, *Natural History X*, çev. D. E. Eichholz (Cambridge, 1962), XXXVI, IV 20-22. *Knidia*'nın özellikle Roma döneminde dünyanın dört bir yanından gittikçe daha fazla ziyaretçi çektiğini vurgulayan Plinius, Praxiteles'in biri giyinik diğeri çıplak olmak üzere iki heykel yaparak bunları satışa çıkarmış

lu tarihine tanrıça Afrodite'nin Afrodiasis'dan sonra gelen ikinci büyük kült merkezi olarak adı geçen Knidos, özellikle Roma dönemindeki toplumlara-rası ününe, yine Plinius'a göre, bu kült imajı sayesinde kavuşmuştur.

Sanatsal yönü bir yana bırakılarak, Helen politeizminde bir tapınım nesnesi olarak değerlendirildiğinde *Knidia*'nın her şeyden önce doğal bir gerçeklik ve değer simgesi olduğu görülür. Çünkü kendisi, ortak temel sorular ve sorunlar –ya da yaşamsal koşulların tatminine bağlı olarak istenen ve istenmeyen olgular- karşısında, hayatın her alanında doğaüstü varlıklar arayan ve yaratan Helen düş gücünün bir ürünü; doğal düzene egemen kılınmış tanrısal bir varlığın görünümüdür. Bir başka deyişle, evrensel ve doğal olguları kavramsal ve simgesel yolla açıklayan Helen politeizminde, “doğaüstü”den “tanrısal”a varan niteliklerle karakterize edilen ve böylece kendisine kutsallık biçilen *Knidia*, bir sanat eseri olmanın ötesinde anlamlar taşır. Knidos'daki Afrodite tapınağı için yapılmış olan bu estetik harikasının ardında saklı kalan tanrısal karakteri irdelemek ve bu karakterin Knidos-luların yaşamındaki dinsel önemini değerlendirmek, araştırmamızın temel amacıdır. Yaşamsal gerçeklikler içerisinde varlığın, varolabilmenin, ekonomik bağlamda korunmasına yönelik ortaya çıkan sosyo-psikolojik ihtiyaçlar, doğaüstü bir güç olarak görülen *Knidia*'ya ne tür roller yüklemiştir?

Görünenden görünmeyene uzanan bir çizgide yürütülecek olan söz konusu karakter analizinin kaynaklarını, simgeler başta olmak üzere arkeolojik bulgular oluşturmaktadır. Yapılan araştırmada, *Knidia*'nın Helen mitolojisinde ön plana çıkarılan *panhelenik* karakterine dayalı bir genelleme yapmaktan uzak durularak, bütünüyle bölgesel kimliği irdelenmiş; tanrıçanın kimliğinde taşıdığı özellikleri güçlendirmek amacıyla, Anadolu ve Hellas başta olmak üzere diğer bölgelerdeki Helen kentlerine ait arkeolojik bulgularla karşılaştırmalı bir yöntem izlenmiş; gerekli görüldükçe de tanrıça ile ilişkili kılınan tanrı ya da tanrıçaların kimlikleri ve ilgili *mitos*ları değerlendirilmiştir.

Reşadiye Yarımadası'nın batıya uzanan en uç noktasında Tekir'e lokalize edilen antik kent Knidos, coğrafi konumu itibariyle tipik bir koloni yerleşmesi görünümündedir. Deveboynu olarak adlandırılan ve bir kıstak ile ana karaya bağlı olan ada üzerindeki yerleşimi de sınırları içine alan kent,

olduğundan söz etmekte; Kosluların giyinik olanı tercih ettiğini, Knidosluların da diğerini satın aldığını belirtmektedir. Yazara göre kral Nikomedes, *Knidia* adı ile ün yapan çıplak kült heykelini Knidos'dan istemiş; daha da önemlisi, bunun karşılığında kentin tüm borçlarını sileceğine dair söz vermiş; ancak Knidoslular, oldukça yüklü borçları olmasına karşın kralın talebini geri çevirmişlerdir. Praxiteles'in *Knidia* eserine ilişkin olarak ayr. Bkz. Alain Pasquier & Jean-Luc Martinez ed., *Praxitèle* (Paris, 2007), s. 32.

Herodotos'a göre bir Dor kolonisidir⁴. Kuruluşu İ.Ö. I binyılın ilk çeyreğine kadar uzanan yerleşme⁵, Strabon tarafından yirmi gemilik bir donanmayı barındırabilecek iki limanlı bir kent olarak tanımlanmaktadır⁶. Gerek korunaklı limanlarıyla Akdeniz ve Ege deniz ticaretinin önemli bir uğrak yeri olması, gerekse İtalya ve Mısır'a pazarladığı iyi cins şarabıyla Anadolu'da önemli bir ihracat merkezi konumuna ulaşması⁷, Knidos'un antik dünyadaki kentsel kimliğine ve gelişmesine şüphesiz büyük katkıda bulunmuştur. Deniz ticaretinde böylesi aktif rol oynayan Knidoslular, açık denizlerde ihtiyaç duydukları fiziki güvenliği, Ege ve Akdeniz'e egemen siyasi bir gücün -Roma Devleti'nin- himayesinde sağlamıştır. Korsanlıkla ilgili çıkarılmış bir Roma yasası⁸, bu himayenin somut göstergesidir. Bir kopyası Delfi'ye, diğer bir kopyası da Knidos'a gönderilen söz konusu yasa Roma vatandaşlarının, müttefiklerinin, Latinlerin ve Roma halkı ile dostluk içerisinde olan diğer toplumların, denizlerdeki korsanlık tehlikesine karşı güvenliklerinin sağlanacağına dair bir teminattır. Bu teminat, Helen kentleri açısından bakıldığında denizcilik ve gemicilikte ekonomik bir önlem olarak görünürken, Roma devleti açısından da güvenli şartları oluşturarak doğuda dost toplumlar edinmek gibi siyasi bir amaca hizmet etmiş olmalıdır. Güdülen amaç ya da sağlanan yarar her ne olursa olsun, denizlerde güvenliğin sağlanmasına ve kontrolüne yönelik çıkarılmış bu resmi kararın, Knidoslular için büyük önem arz ettiği

⁴ Herodotos, *The Persian Wars*, çev. George Rawlinson (New York, 1942), II 78.

⁵ Çeşitli formlarda üretilmiş ritüel kap parçalarından oluşan Geometrik Dönem'e (İ.Ö. 1050 - 700) ait kalıntılar ile Arkaik Dönem'e (İ.Ö. 7. ve 6. yüzyıllar) tarihlendirilen mermer heykel parçaları söz konusu tespiti doğrulayan kanıtlar olarak görülmüştür. Bkz. I. C. Love, "Excavations at Knidos", *TAD XXI*, 2 (1974), s. 92-93; D. French, "Recent Archaeological Research in Turkey", *AS*, c. 24 (1974), s. 37-38; M. J. Mellink, "Archaeology in Asia Minor", *AJA*, c. 77 (1973), s. 183. Ayrıca, İ.Ö. 8. yüzyıl ile 6. yüzyıl arasındaki çeşitli dönemlere tarihlendirilen Homeros'un *Hymnoslarında*, yerleşim yerinin Sarp Knidos olarak anılması Love'a göre, Tekir bölgesinin en azından arkaik bir yerleşme olduğunu güçlendiren önemli bir veridir. Bkz. I. C. Love, "Excavation in 1967", *TAD XVI*, 2 (1967), s. 140; D. French, "Recent Archaeological Research In Turkey", *AS*, c. 18 (1968), s. 39.

⁶ Strabon, XIV, II, 15.

⁷ D. Magie, c. I (1950), s. 51. Ayr. bkz. Strabon, XIV, II, 15; XIV, I, 15. Knidosluların Doğu Akdeniz toplumlarıyla olan yakın ilişkisi arkeolojik bulgularla da kanıtlanabilmektedir. Bkz. Ramazan Özgan - Christine Özgan, "2005 Yılı Knidos Kazıları", *KST XXVIII/II* (2007), s. 656.

⁸ G. V. Summer, "The Piracy Law From Delphi and the Law of the Cnidos Inscription", *GRBS*, c. 19 (1978), s. 211; A. W. Lintott, "Notes on the Roman Law Inscribed at Delphi and Cnidos", *ZPE*, c. 20 (1976), s. 65; E. Badian & Th. R. Martin, "Two Notes on the Roman Law From Knidos", *ZPE*, c. 35 (1979), s. 153; M. Hassall, M. Crawford & J. Reynolds, "Rome and the Eastern Provinces at the End of the Second Century B.C.: The So Called Piracy Law and A New Inscription From Cnidos", *JRS*, c. LXIV (1974), s. 195, fig. 7, res. XI-XIV; A. N. Sherwin-White, "Roman Involvement In Anatolia, 167-88 B.C.", *JRS*, c. LXVII (1977), s. 70.

hayli açıktır. Ne var ki kent halkının denizciliğe dayanan ekonomik kaygı ve beklentilerinin, Roma'nın fiziki ve siyasi düzlemde sağlamış olduğu hukuki bir teminatla giderilmiş olması kadar önemli, hatta daha da önemli bir güvence vardır ki o da ancak tanrısal bir gücün himayesidir. Politeist bir anlayış ve inançla denizlere egemen bir güç olarak benimsenen ve kurumlaşmış bir kült çerçevesinde resmi ve kolektif olarak tapınılarak, kendisine dünyevi kazançlar için dualar edilen bu tanrısal güç, Knidoslu Afrodite'dir: *Knidia* ya da Helen dünyasındaki yaygın adıyla Afrodite *Euploia*⁹.

Sosyal grupların içinde yaşadıkları doğal düzeni sorgulama ve yorumlama biçimini yansıtan Helen politeizmindeki tanrısal rollerin, coğrafyaya bağlı olarak gelişen ekonomik yapılanmalarla ilintisi hayli açıktır. Yaşamsal olgular karşısında açığa çıkan doğal düzeni koruma ya da düzen içinde korunma ve sığınma ihtiyacı ya da arzu ve umutlar, Helen düş gücünün birer ürünü olan doğaüstü güçlere rollerini biçmiştir. Bu bağlamda denizciliğe ve deniz ticaretine dayalı bir yaşam tarzı geliştirmiş olan toplumların kaçınılmaz bir biçimde gereksinim duyduğu deniz güvenliğinin tanrısal bir gücün bağıışı ile sağlanabileceğine yönelik dinsel inanç *Knidia*'da temsili bulan tanrıça Afrodite'yi, *Euploia* (*güvenli deniz/gemi yolculuğu*) epiteti altında bir deniz tanrıçası olarak yüceltmıştır¹⁰. İ.Ö. 400 yılından sonrasına tarihlenen Knidos sikkelerinde tanrıça ile bir arada betimlenen pruva¹¹, gerek kentin sosyo-ekonomik çehresini, gerekse tanrıçanın söz konusu karakterini simgelemesi açısından önemli bir öğedir. Bazı sikkelerde pruva amblemine gemici çapası¹², amfora¹³, balık¹⁴ ya da karides¹⁵, gibi yine denize ait öğeler eklenmiştir. Uğurlu bir yolculuk sağladığına inanılan tanrıça bu yönüyle diğer Helen kentlerine de yabancı değildir. Örneğin, tıpkı Knidoslular gibi yaşamlarını deniz ticaretinden sağlayan Kaunoslular da dinsel yaşamlarında

⁹ Makalenin ilerleyen bölümlerinde tanrıçanın adı *Knidia* olarak anılacaktır.

¹⁰ Knidos'daki Aphrodite *Euploia* kültü için bkz. Chr. Blinkenberg, *Knidia: Beitrage Zur Kenntnis Der Praxitelischen Aphrodite* (Kopenhagen, 1933), s. 201.

¹¹ B. V. Head, *Historia Numorum: A Manual of Greek Numismatics* (London, 1963), s. 615, res. 304; H. V. Aulock ed., *SNG Karien* (Berlin, 1962), res. 82, no. 2601; P. Franke & M. Hirmer, *Die Griechische Münze* (München, 1964), s. 136, no. 633, res. 186; M. Comstock & C. Vermeule, *Greek Coins: 1950 to 1963* (Boston, 1964), s. 46, no. 190, res. XVIII; B. V. Head, *Catalogue of the Greek Coins of Caria, Cos, Rhodes & c.*, *BMC* (London, 1897), s. 87, no. 24, res. XIV. 6, no. 25, res. XIV. 7, s. 88, no. 26, res. XIV. 8, no. 27, res. XIV. 9, no. 28, res. XV. 1; F. W. Imhoof-Blumer, *Kleinasiatische Münzen*, c. 1 (Wien, 1901), s. 143, no. 2.

¹² T. E. Mionnet, *Description de Medailles Antiques, Grecques et Romaines*, c. 3 (1972), s. 340, no. 211.

¹³ S. W. Grose, *Catalogue of the McClean Collection of Greek Coins*, c. III (1929), s. 185, res. 296. 15.

¹⁴ T. E. Mionnet (1972), s. 340, no. 213.

¹⁵ H. V. Aulock ed., (1962), res. 82, no. 2608.

tanrıçayı bu özelliği ile ön plana çıkarmışlardır. İ.S. 1. yüzyıla tarihlendirilen ve deniz yolu ile yapılan ithalat ve ihracatla ilgili olarak yürürlüğe konulan vergilere ilişkin hükümleri içeren bir Kaunos yazıtında¹⁶, ticari malların girişinde ve çıkışında *Euploia* kültü için yapılması gereken ya da muafiyeti söz konusu olan ödemelerden söz edilmesi, *Knidia*'nın bir liman ve deniz tanrıçası olarak benimsenmiş olduğunun göstergesidir¹⁷. Bu tanrısal özellik, yine tanrıçanın adına iliştilen *Pontia*¹⁸ (denize ait), *Anadyomene*¹⁹ (denizden gelen / türeyen), *Limenia*²⁰ (limana ait) epitetleri ile dümen²¹ ve yunus²² gibi sembollerde daha da netleşir.

Tanrıçanın Knidos kentinde *Euploia* epiteti ile ön plana çıkarılan denizlere egemen yönü, Fenike din kültürünün bir etkisi olarak değerlendirilmektedir²³. Antik çağda Akdeniz ticaretinde etkin rol oynayan ve Ege adaları ile Anadolu kıyı şeridindeki önemli liman kentlerini kendilerine birer üs edinen Fenikelilerin Batı kültürü üzerindeki genel etkisi azımsanamayacak boyuttadır²⁴. Ticari iletişim ve beraberinde gelen kültürel etkileşim çerçeve-

¹⁶ G. E. Bean, "Notes And Inscriptions From Caunus", *JHS*, c. 74 (1954), s. 97, no. 38. Ayr. bkz. J. Robert & L. Robert, *REG*, c. 69 (1956), s. 165, no. 274d; B. Ögün, "Kaunos Kazıları 1968-1970", *TAD XIX / 2* (1970), s. 196; D. French, "Recent Arhaeological Research In Turkey", *AS*, c. 21 (1971), s. 53.

¹⁷ G. E. Bean, *JHS*, c. 74 (1954), s. 102.

¹⁸ Pausanias, *Description of Greece*, çev. W. H. S. Jones (Cambridge, 1992), II XXXIV, 11; H. Engelmann & R. Merkelbach, *Inchriften Von Erythrai und Klazomenai*, *IGSK*, c. II (1973), s. 367, no. 213 a. Ayr. bkz. Matthew P. J. Dillon, "Post-Nuptial Sacrifices on Kos (Segre ED 178) and Ancient Greek Marriage Rites", *ZPE*, c. 124 (1999), s. 76, 78.

¹⁹ M. Marcovich, "Three New Epigrams from Ephesos", *ZPE*, c. 56 (1984), s. 238.

²⁰ Pausanias, II 34, 11.

²¹ J. Pouilloux, ed., *Lexicon Iconographie et Mythologie Classica*, c. 2, I (1988), s. 58.

²² Tanrıçanın Lydae'den ele geçen yunus formunda destek parçalı heykeli (bkz. A.H. Smith, *A Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities* (British Museum), c. 3 (London, 1904), s. 219, no. 2133); Torlonia'dan, kürek ve yunus ile birlikte görüntülediği mermer tasviri (bkz. Ad. Michaelis, "The Cnidian Aphrodite of Praxiteles", *JHS*, c. 8 (1887), s. 335); Arykanda (C. Bayburtluoğlu, "1990 Arykanda Kazısı", *KST XIII/2* (1991), s. 231) ve Priene'den (Theodore Wiegand-Schrader, *Priene*, Berlin, 1904, s. 341) ele geçen yunuslu betimlemeleri; yine tanrıçanın gemi ve yunus motifleriyle bir arada sergilendiği III Gordianus (İ.S. 238-244) dönemine tarihlendirilen Phaselis sikkesi (H. V. Aulock (1974), s. 77, no. 268) ile Marcus Aurelius dönemine ait Argos sikkesi (F. W. Imhoof-Blumer & Percy Gardner, *Ancient Coins Illustrating Lost Masterpieces of Greek Art* (Chicago, 1964), s. 42, res. L LI), söz konusu deniz hayvanının Afrodite ile ilişkisini netleştiren örneklerdir.

²³ B. V. Head (1963), s. 615; John Ward, *Greek Coins and Their Parent Cities* (London, 1902), s. 360; A. Laumonier, *Les Cultes Indigenes en Carie*, ed. E. de Bocard (Paris, 1958), s. 498.

²⁴ Fenikelilerin özellikle Karia adalarındaki etkisi yazıtlarla da ortaya konulabilmektedir. Helen ve Fenike dili olmak üzere çift dilde yazılmış bir Kos yazıtı söz konusu doğu etkisinin önemli bir kanıtıdır. Klasik döneme tarihlendirilen yazıtı önemli kulan nokta, *Knidia*/Afrodite'nin, Fenikelilerin tanrıçası Astarte ile özdeşliğidir. (Bkz. H. W. Pleket et al. ed., *SEG*, c. XXXVI (1986), s. 226, no. 758). Tanrıçanın adadaki kültüne dair epigrafik bulgular için bkz. C. Habicht, "Neue Inschriften Aus Kos", *ZPE*, c. 112

sinde, Askalon ve Bambyk'de su tanrıçası olarak yüceltilen Atargatis ya da deniz tanrıçası olarak tapınılan Aştarte, Helen din kültürüne nüfuz ederek ve Helen unsurları ile şekillenerek *Afrodite* adı altında kendine sağlam bir yer edinmiştir²⁵.

Helenler arasında dışarıdan gelen kültürel öğeleri malediş ve benimseyiş yollarından biri, o öğeyi panhelenizmin önemli araçlarından biri olan mitlerle meşrulaştırmaktır. Helen pantheonunun önemli bir üyesi olarak bilinen ancak, esasen Doğu din kültüründen gelen bu tanrısal figür için de bir mit yaratılmıştır. Tanrıça, Helen mitolojisinde geçen doğuş mitosuna göre, adının etimolojisinden de anlaşılacağı üzere, deniz köpüğünden türemiştir²⁶. Bu mitos çok büyük bir olasılıkla, tanrıçanın sadece Doğulu kökenini değil, Doğu kültürünün etkisiyle benimsenen denizler üzerindeki gücünü de meşrulaştırma çabasının bir ürünü olsa gerektir. Mitolojik boyutta üstü örtülü olarak işlenen bu kutsal karakter, özellikle Arkaik Dönem'den itibaren Helen dünyasında hızla kabul görmüş; denizcilerin ya da gemicilerin sığındığı bir güç olarak kendisine birden fazla Helen yerleşmesinde tapınılmış²⁷; hatta idolleri de yine Fenikeliler'den gelen bir uygulama ile gemilerde doğaüstü koruyucu birer güç sembolü olarak taşınmıştır²⁸.

Doğu Akdeniz kıyılarında *Knidia*'ya bir deniz tanrıçası olarak tapınan halkların, kutsal alanları deniz seviyesinden rahatça görülebilen yüksek alanlarda inşa etmiş oldukları bilinmektedir²⁹. Plinius'un ifadelerinden, Knidos'daki *Knidia*'ya ait kutsal alanın da denize hakim yüksek bir tepede yer almış olduğu anlaşılmaktadır. Yazarın, kült imajının her yönden görü-

(1996), s. 84; C. T. Newton ed., *The Collection of Ancient Greek Inscriptions in the British Museum*, c. II (Oxford, 1883), s. 104, no. CCCXXXVIII; J. Robert & L. Robert, "Bulletin Epigraphique", *REG*, c. LII (1940), s. 217, no. 89; M. P. J. Dillon, s. 63; G. Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum* (MDCCCC / 1900), s. 416, no. 621, s. 577, no. 734; W. R. Paton & E. L. Hicks, *Inscriptions From Cos* (Oxford, 1891), s. 64, no. 36, s. 159, no. 147, s. 286). Fenikelilerden gelen bir etki ile adaya nüfuz etmiş olan deniz tanrıçası Aştarte'nin kültü, Helen din kültürü ile yeniden biçimlenerek *Knidia*'nın şahsında kurumlaşmış; adadan da anakaraya taşınmış olmalıdır. Bkz. R. A. Stucky, "Lykien-Karien-Phönizien: Kulturelle Kontakte Zwischen Kleinasien und der Levante," *Akten des II. Internationalen Lykien-Symposions*, ed. By Jürgen Borchhardt & Gerhard Dobesch, c. I (1993), s. 261-268.

²⁵ Gül E. Durna, "Helen Panteonunda Doğulu Bir Tanrıça: *Kypris*," *Sevim Buluç Anı Kitabı* (Çanakkale, 2006), s. 111-122.

²⁶ Hesiodos, *Theogonia*, 154-200.

²⁷ L. R. Farnell (1896), s. 636-637.

²⁸ Athenaeus, *Deipnosophistae*, çev. C. Burton Gulick (Cambridge, 1999), XV 675 f – 676 a.

²⁹ V. Scully, *The Earth, the Temple and the Gods: Greek Sacred Architecture* (New York, 1969), s. 93.

lebildiği yolunda yaptığı açıklamalar³⁰ tapınağın, üstü tamamen açık, etrafı seyrek aralıklı sütunlarla çevrili ve çapı çok geniş olmayan yuvarlak bir yapı olduğunu düşündürmektedir³¹. Nitekim, 1969 yılında yerleşim merkezinin en üst terasında (batı terası) gün ışığına çıkarılan yuvarlak tapınak kalıntısı, Plinius'un *Knidia* tapınağına ilişkin yaptığı tarifin arkeolojik kanıtı olarak değerlendirilmiştir³². Bu bölge, Plinius'un verdiği bilgiden hareketle, gerek denizcilerin her açıdan görebileceği yükseklikte gerekse gemi ve kadırgaların yanaştığı limanlara hakim seviyede³³ olması münasbetiyle, *Knidia* tapınım alanı olarak tanımlanmıştır. Her ne kadar yuvarlak yapının *Knidia*'ya ait olduğunu kesin olarak ortaya koyan epigrafik bulgulardan henüz yoksun olursa da, kutsal alanı dolaylı yoldan tanrıça ile ilişkili kılan birden fazla arkeolojik veri saptanmıştır. Bu ilişkide, mermer *podiumun* bulunduğu alanda ortaya çıkan bulgular arasında kadın heykelciklerinin erkek figürinlerine oranla çoğunlukta kalması; büyük bir bölümünü birbirine tutturulmuş bronz fibulaların oluşturduğu adak malzemelerinin, Sparta'daki Artemis *Orthia* ile Argos'daki Hera'ya ait kutsal alanlarda bulunanlar göz önünde tutularak, bir tanrıça tapınımı ile daha çok bağdaşan sunular olması dikkate alınmıştır³⁴. Bulgular arasında en önemlisi, *Knidia*'ya ait mermerden bir tasvir kalıntısıdır. Kıvrımlı bir giysiye ait olan bu parçada iç yüzeyin, Praxiteles'in *Knidia* yapıtında olduğu gibi *hydriaya* benzer bir objenin üzerine oturacak uygunlukta işlenmiş olması dikkat çekicidir³⁵. Bunun dışında Afrodit'e *Euploia* başının Helenistik bir kopyası³⁶ ile kutsal alanın güney-batı

³⁰ Pliny, XXXVI, IV 21.

³¹ İ.Ö. 1. yüzyılda yaşamış olan Romalı mimar Vitruvius'a göre yuvarlak yapılar tapınak mimarisinde karşılaşılan bir modeldir. Mimarinin, etrafını sütunların çevrelediği *cellasız* monopteral formda inşa edilmiş tapınakların yüksek bir platformda yer aldığına ilişkin verdiği bilgi (bkz. Vitruvius, *The Ten Books on Architecture*, çev. Morris Hicky Morgan (New York, 1960), IV, 8. 1), Plinius'un *Knidia* tapınağı ile ilgili ifadelerinden doğan düşüncüyü destekler görünmektedir. Diğer yandan Roma sanatında boyalı duvar resimlerinde görülen, içinde tanrıçanın kült heykeline yer verilmiş yuvarlak tapınak modeli de, *Knidia* tapınağının mimari yapısına yönelik varsayımı güçlendiren bir başka veri olarak değerlendirilmiştir. Bkz. I. C. Love, "A Preliminary Report of the Excavations at Knidos," *AJA*, c. 74 (1970), s. 154. Ayr. bkz. P. W. Lehmann, *Roman Wall Paintings From Boscoreale in the Metropolitan Museum of Art* (Cambridge, 1953), s. 119; C. M. Havelock, *The Aphrodite of Knidos and Her Successors* (Michigan, 1995), s. 60.

³² I. C. Love, *AJA*, c. 74 (1970), 154-155, res. 47, fig. 37 ve 38.

³³ Plinius, XXXVI, IV 21.

³⁴ I. C. Love, "Excavations at Knidos," *TAD XXI / 2* (1974), s. 91; A. g. y., *AJA*, c. 76 (1972), s. 403, res. 40, fig. 20.

³⁵ I. C. Love, "Excavations at Knidos, 1971," *TAD XX, 2* (1973), s. 109; A. g. y., *AJA*, c. 76 (1972), s. 404.

³⁶ A.g.y. "A Preliminary Report of the Excavations at Knidos, 1971," *AJA*, c. 76 (1972), s. 68, res. 17, fig. 16; M. J. Mellink, "Archaeology in Aisa Minor," *AJA*, c. 81 (1997), s. 303.

kesiminde ele geçen, yuvarlak formda üzeri yazıtlı mermerden anıtsal bir kaide, bu alanın ve *monopterosun*³⁷ *Knidia* ile ilgisini ortaya koyan bulgular olarak değerlendirilmiştir. İ.Ö. 3. yüzyıl ya da 2. yüzyıla tarihlendirilen kaidenin üzerindeki yazıt tam olarak okunamasa da Praxiteles adının ilk dört harfi ile başlaması, ikinci satırda “çıplak” anlamına gelen bir terimin yer alması³⁸, üçüncü satırdaki sözcüğün ise “yukarıda, üstte, her şeyin üstünde, son derece önemli” anlamında tercüme edilmesi, epigramda bahsedilenin, Praxiteles’in yaptığı çıplak kült heykeli olduğu sonucunu doğurmuştur. Yazıt, antik yazarların bahsettiği o ünlü eser *Knidia*’nın kanıtı olarak değerlendirilirken, yapı kalıntıları da alanın tanrıçaya tahsis edilmiş bir kült mekanı olabileceğine dair ileri sürülen iddiaları güçlendirmiştir³⁹.

Denizci bir toplum olan Knidosluların, denizlere egemen tanrısal bir güç olarak karakterize ettikleri ve öylesi bir güce yakışır bir yerde yarımadanın ucundan dönmek için kullanılan tehlikeli geçitlere hakim yüksek bir tepede tapındıkları *Knidia*, elbette sadece bir deniz tanrıçası değildir. *Knidia*’nın Knidosluların hayatında etkin olduğu bir diğer alan da kült imajındaki çıplaklığında ve pozunda gizlidir. Tamamen çıplak görünümde sergilenen tanrıça, banyo yapmaya hazırlanır bir durumda betimlenmiştir. Bu görüntü, salt sanatsal estetik kaygısından öte, tanrıçaya beslenen dinsel inançlardan da yansımalar taşır. Her şeyden önce, antik çağın politeist dinlerinde çoğunlukla bereket tanrıçalarına yakıştırılan bu betimlemede görülen, cinsellik, verimlilik, doğurganlık gibi dünyevi olguların kaynağında var olduğu düşünülen ve kadercı bir anlayışla hem yapıcı hem de yıkıcı olduğu hayal edilen doğaüstü bir güçtür. Kökeni Mezopotamya’ya kadar uzanan ve bir bereket tanrıçası olan İnanna’yı çağrıştıran poz, kültürel etkileşimle Kıbrıs’da önem kazandıktan sonra Helen unsurları ile şekillenmiş⁴⁰; Arkaik dönemden itibaren de *Knidia*’da göze çarpan bir poz olarak yaygınlaşmıştır. Samos *Heraion*’da ele geçen ve İ.Ö. 600 yılına tarihlendirilen bir *terrakotta* heykelcik bu bağlamda güzel bir örnektir. Bu örnekte tanrıça tamamen çıp-

³⁷ Korint mimari düzeninde inşa edilmiş olan *monopteros* ile doğusunda yer alan altların, mimari özellikleri dikkate alındığında, İ.Ö. 2. yüzyıla ait olabileceği düşünülmüştür. Bkz. Ramazan Özgan, “1991 Knidos Kazısı,” *KST* XV/II (1995), s. 163. Ayr. Bkz. A. g. y. “1990 Knidos Kazısı,” *KST* XIII/II (1992), s. 172-173.

³⁸ I. C. Love, “A Preliminary Report of the Excavations at Knidos, 1970,” *AJA*, c. 76 (1972), s. 72.

³⁹ A. g. m, s. 72, res. 19, fig. 29.

⁴⁰ L. R. Farnell, *The Cults of the Greek States* (Oxford, 1896), s. 671.

lak ve sağ eli ile göğsünü tutar pozda görüntülenmiştir⁴¹. Çıplaklığın büttünüyle ön plana çıkarıldığı bu örneklerde, tanrıçanın kimi zaman bir eliyle göğsünü, diğer eli ile de cinsel organını gizler durumda betimlendiği görülür. Bir kült heykeli olan *Knidia*'nın da benzer pozda işlenmiş olmasında, sanatsal açıdan kültürel geçmişin payı ya da katkısı olduğu düşünülebilir⁴². Ne var ki, doğudan benimsenen ilk *Knidia* tiplemesinde yaygın bir unsur olarak kullanılan bu poz, gelenekselleşmiş biçimde bir bereket tanrıçasına, hatta evrenselleşmiş bir Ana Tanrıça'ya özgü bir karakterin kutsal bir ifadesidir. *Knidia*'ya ait kutsal alan olarak düşünülen bölgede *monopterosun* güney-doğusunda ele geçen, her iki eli ile göğüslerini tutar pozda betimlenmiş tanrıça figürinlerini⁴³ -ki bunlar büyük olasılıkla tanrıçanın idolleridir- *Knidia*'da temsilini bulan söz konusu karaktere yönelen geleneksel inancın sembolleri olarak değerlendirmek mümkündür. Öyleyse *Knidia*, Knidosluların yaşamında aynı zamanda bir bereket tanrıçası mıdır?

Knidia imajında görülen bir başka nokta da banyo ya da yıkanma temasının işlenmiş olmasıdır. Bu tema ilk bakışta her ne kadar *Knidia*'daki çıplaklığın mazareti olarak görünse de dinsel bir anlam taşımaktadır. Tanrıça kültlerinde yaygın bir uygulama olarak karşımıza çıkan yıkanma işlemi Hera, Demeter, Artemis, Afrodite ve Kybele gibi çoğunlukla bereket tanrıçaları için düzenlenen ritüellerin önemli bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Adı geçen tanrıçaların kültleri çerçevesinde gerçekleştirilen dinsel törenlerde sadece katılımcı kadınların değil, kült heykellerinin de geleneksel olarak yıkandığı anlaşılmaktadır. Dinsel amaçlı beden yıkama geleneğinin Helenler ve Romalılar arasında arınma, huzur, dinçlik ve bereket sağladığına inanılmıştır. Örneğin Eleusisli kadınlar, bir bereket tanrıçası olan Demeter'in tapınağına girmeden önce ritüelin önemli bir adeti olarak geniş bir kap içerisinde ellerini yıkamayı, ardından da dinsel töreni başlatmak ve bereketi artırmak amacıyla toplu halde denize girmeyi adet edinmişlerdir⁴⁴. Bu tür yıkanma işlemlerinin geleneksel olarak en çok uygulandığı kült ise *Knidia* kültürüdür. Eleusis'dekine benzer bir geleneğin, tanrıçanın Sikyon'daki kültüründe de uygulanmış olduğu görülmektedir. Sikyonlular, tanrıçanın kültü

⁴¹ G. Schmidt, Samos VII: Kyprische Bildwerke aus dem Heraion von Samos, (Bonn, 1968), s. 29, res. 50; Pouilloux, ed., s. 47.

⁴² C. M. Havelock (1995), s. 36-37.

⁴³ I. C. Love, *TAD*, c. XX, 2 (1974), s. 90, s. 112, fig. 59 ve 60.

⁴⁴ C. M. Havelock, (1995), s. 23-25.

kapsamında uyguladıkları evlilik banyosu geleneğinin “yaratıcılığı” arttıracağına inanmışlardır. *Loutrophoria* adı altında yer edinen söz konusu adet, tanrıçanın bereketin ve cinsel gücün kaynağı olarak benimsenmiş olmasından kaynaklanmış; kült heykelinin yıkanması ise, tanrısal gücün tazelenmesi anlamı taşımıştır⁴⁵. Ovidius’un, Roma’da her yıl tanrıçanın kültü kapsamında düzenlenen törenlerde, kadınların mermerden yapılmış kült heykelini havuzda ya da denizde yıkadıklarına ilişkin verdiği bilgi⁴⁶ de bu bağlamda dikkat çekicidir. Homeros’un, tanrıçanın Ares ile birlikteliğinden sonra Akdeniz’deki en ünlü kült merkezi olan Kıbrıs’a dönerek kutsal koruluğunun ve tüten sunaklarının bulunduğu Pafos’taki tapınağında nasıl yıkandığına ve süslendiğine ilişkin anlatımları⁴⁷, dinsel yaşamdaki yıkanma geleneğinin mitolojik yansıması olsa gerektir. Kült heykelinin yıkanmasını, hatta bu işi gerçekleştirmekle yükümlü özel memurlar atanmış olduğunu epigrafik olarak da kanıtlayabilmekteyiz. Örneğin, İ.Ö. 3. yüzyıla tarihlendirilen bir Atina yazıtında⁴⁸, devlet memuru statüsünde bulunan, tanrıçanın kültünde görevli *astynomoinin*, bir konsül kararı ile belirlenen görevleri sıralanmaktadır. Dinsel törenlerin düzenlenmesinden ve denetlenmesinden sorumlu tutulan bu memurların, kült heykelinin yıkanmasıyla yükümlü kılınmış olmaları dikkat çekicidir. Söz konusu görevlerin resmi bir kararla belirlenmiş olması, uygulamanın dinsel önemini çarpıcı bir şekilde ortaya sermektedir. Özetle, tanrıça kültlerinde önemli yer edinmiş olan banyo geleneğinin ister tapınan gruplara ister tapkı heykellerine dönük olsun verimlilik, yaratıcılık ve bereket gibi olgulara yönelik bir inançla korunmuş olduğu düşünülmektedir⁴⁹. Benzer bir inanç güçlü bir olasılıktır ki Knidos’taki *Knidia* kültünde de mevcuttur. Roma döneminde basılmış olan ve üzerinde, kült heykeli ile görüntü açısından büyük bir benzerlik gösteren -banyo yapar ya da banyoya hazırlanır pozda işlenmiş- çıplak *Knidia* tasvirleri bulunan Knidos sikkeleri, bu inancın resmi belirtileri gibidir. *Knidia* kutsal alanının kuzey-doğu kesiminde ortaya çıkarılan ve bir banyo mekanına ait olduğu saptanan üzerinde yunus tasvirli mozaik bir döşeme kalıntısı ile emziği *fallus* formunda işlen-

⁴⁵ A. Chaniotis & E. Stavrianopoulou, “Epigraphic Bulletin 1994 /1995”, *Kernos* c. 11 (1998), s. 348-349.

⁴⁶ Ovidius, *Fasti*, çev. J. G. Frazer (London, 1929), IV 136-139.

⁴⁷ Homeros, *Odysseia*, çev. Azra Erhat & A. Kadir (İstanbul, 1978), VIII, 360-366.

⁴⁸ P. Foucart, “Inscriptions de L’Acropole: Le Temple D’Aphrodite Pandemos”, *BCH*, c. 13 (1889), s. 161.

⁴⁹ J. Ferguson *The Religions of the Roman Empire*, London: Thames & Hudson, (1970), s. 28; Christine M. Havelock (1995), s. 24.

miş olan bir testi⁵⁰, bu bağlamda önemsenmelidir. Büyük olasılıkla yıkama işleminde kullanılmış olan testide *fallus* unsuruna yer verilmiş olması, kabın her şeyden önce bir bereket ritüelinde kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Zira yıkanma geleneğinin ardında yatan inanç ile *fallusun* taşıdığı anlam birbirine aykırı düşmemektedir.

Bereket ve cinsel gücü artırma ya da tazeleme inancıyla uygulanan bir gelenekte, *fallus* motifi gibi verimliliği ve cinsel üremeyi simgeleyen unsurlar taşıyan kapların kullanımı oldukça doğaldır. Helenler arasında İ.Ö. 6. yüzyıldan itibaren kullanımı yaygınlaşan *fallus* formundaki tasvirlerin, kötü gözden ve kötülükten koruduğuna inanıldığı gibi⁵¹, bereket ve iyi ürün elde etmek için de uğur getirdiği düşünülmüştür. Plinius, kötü gözden korunmaları için bebeklerin ve çocukların boyunlarına *fallus* formunda tasvirler asıldığından bahsetmektedir. Yazara göre, zafer kazanmış generallerin savaş arabalarının altına asılan benzer simgelerle nazardan korunma amacı güdülmüştür⁵². *Fallusun* sembolik olarak kullanıldığı başka bir geleneğe Lavinium'da rastlanmaktadır. *Foruma* getirilen bir *fallus* heykelciğinin evli bir kadın tarafından taçlandırılması ile tarlaların kötü büyüden kurtulacağına ve iyi ürün elde edileceğine inanılmıştır⁵³. Antik çağda gerek Helenler gerekse Romalılar arasında *fallusa* yönelik bu türlü inançların varlığı, Knidos'ta *Knidia* tapınım alanından ele geçen *fallus* emzikli testinin anlamını daha da derinleştirmektedir. Kaldı ki söz konusu bulgu, *Knidia*'nın kült merkezinden ele geçmiş tek örnek değildir⁵⁴. Örneğin tanrıçanın kültü ile ilişkili olduğu düşünülen kutsal bahçenin kuzey-doğusunda farklı büyüklüklerde çok sayıda ele geçen *fallus* formunda kalıntılar bulunmuştur⁵⁵. Nicelik açısından bu çokluk, gerek alanın *Knidia* tapınımı ile ilintisi, gerekse tanrıçanın karakteri konusunda –üstelik tanrıçanın doğu din kültüründeki versiyonu olan tanrıça Atargatis'in kültüründe de *fallusun* sembolik bir unsur olarak yaygın bir biçimde kullanılmış olduğu⁵⁶ dikkate alındığında kuşkuyla yer

⁵⁰ D. French, "Recent Archaeological Research in Turkey", *AS*, c. 23 (1973), 46.

⁵¹ K. W. Slane & M. W. Dickie, "A Knidian Phallic Vase From Corinth", *Hesperia*, c. 62 (1993), s. 487.

⁵² Pliny, XXVIII, VII, 39.

⁵³ K. W. Slane & M. W. Dickie, (1993), s. 487.

⁵⁴ Erken Roma Dönemi'ne tarihlendirilen bir *fallus* bulgusu için bkz. Ramazan Özgan, "1997 Knidos Kazısı", *KST XX/II* (1999), s. 206, dn. 2, s.214, res. 10. *Fallus* formundaki seramik bulguların kandil parçalarıyla bir arada bulunması, bunların rituel amaçlı kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.

⁵⁵ I. C. Love, *TAD XXI / 2* (1974), s. 91.

⁵⁶ K. W. Slane & M. W. Dickie, s. 488.

bırakmamaktadır. Bu bulguların *Knidia* kült uygulamalarına tanıklık etmiş olduğu düşünülen “kutsal koruluğun” lokalize edildiği alandan ele geçmiş olması daha da anlamlıdır. Zira kutsal koruluk ve *fallus*, doğadaki bereketin kaynağı olarak benimsenen bir tanrıça kültüründe anlamca birbirini tamamlayan unsurlardır.

Lucianus’un tarif ettiği mersin ağaçları ve üzüm asmaları ile kaplı o büyümlü kutsal koruluğun, kent merkezinin en yüksekinde bulunan tapınak *podiumunun* doğusunda yer aldığı tespit edilmiştir⁵⁷. 1971 yılında kutsal alanda yürütülen kazı çalışmalarının ortaya koyduğu üzere, koruluğun taş döşemeli bir yol ile *Knidia* tapınağına bağlı olduğu anlaşılmıştır⁵⁸. Knidos’ta Lucianus’un bahsettiği tanrıçaya ait kutsal bahçelerin bulunduğu alanın arkeolojik olarak saptanmış olması, *Knidia*’nın bir doğa ve bereket tanrıçası olarak benimsenmiş olduğu varsayımını daha da güçlendirmektedir. Özellikle Helen ve Roma dünyasında tanrıçaya, bahçeleri ve ekinleri koruyan, verimlilik bağışlayan kutsal bir güç olarak tapınılmış olduğu gerçeği⁵⁹, bu varsayımdaki yanlış payını hayli azaltmaktadır. Antik yazarlara göre, tanrıçaya ait kült merkezlerinde tapınım alanlarının özenle hazırlanmış koruluk ve bahçelerle bezenmiş olması, ancak bu kutsal gücün floradaki çoğalmanın, canlanışın ve verimliliğin kaynağı olarak görülmesi ile açıklanabilir. Ozan Safo’da, Lesbos adasından tanrıçaya yapılan bir seslenişte,

*Girit’i terket ve şimdi bana, bu kutsal tapınağa gel! Elmalarla kaplı korulukların ile bu güzel yerin seni bekler ve tütsülerin altlarının üzerinde için için tüter. Elmalarla kaplı dalların ötesinde soğuk akarsular mırıldanır, güller her bir köşeye gölgesini bırakır; yaprakların hışırıtısında seni tuhaf bir uyku alır; orada çayır, çimen ve atların beslendiği otlak, baharın tüm açmış çiçekleri. Meltemler öylesine tath eser ki...*⁶⁰

şeklinde geçen ifadeler, tanrıçanın adadaki kutsal koruluğunu tanımlayan ve karakterine ilişkin önemli ipuçları taşıyan önemli veriler içermektedir. Tanrıçaya ait tapınım alanının önemli bir mekanı olarak kullanılan kutsal koruluğun önemi Homeros’ta da oldukça açıktır. Ozan’ın, Paphos’taki ünlü tapınım alanını tanımlarken vurguladığı iki önemli kült unsuru vardır

⁵⁷ I. C. Love, *AJA*, c. 76 (1972), s. 72. Ayr. bkz. Pseudo-Lucian, *Affairs of the Heart XII*, çev. ve ed. M. D. Macleod, (London & Cambridge, 1967), VII 167.

⁵⁸ I. C. Love, *TAD XXI / 2* (1974), s. 91.

⁵⁹ Plinius, XIX, XIX, 50. Ayr. bkz. C. M. Havelock (1995), s. 109.

⁶⁰ M. Williamson, *Sappho’s Immortal Daughters* (Cambridge, 1995), s. 140.

ki bunlardan ilki “kutsal bir koru”, diğeri ise “tüten altarlar”dır⁶¹. Tanrıça için düzenlenmiş koru ya da bahçelerin varlığını ya da bu alanlara gösterilen önem ve özeni epigrafik bulgularla da doğrulayabilmekteyiz. Helenistik döneme tarihlendirilen ve tanrıça için inşa edilecek bir *temenostan* bahseden bir Didyma yazıtının, kutsal alanda yapılacak ağaçlandırma çalışmasına, dahası mersin ağaçları, süs bitkileri ve çiçeklerle donatılacak kutsal bir bahçenin hazırlanmasına ilişkin bir karar içeriyor olması⁶² sözü edilen önemin ve özenin kanıtıdır.

Knidos'ta *Knidia* kültü ile bağlantısı saptanmış olan bir koruluğun aynı zamanda tanrıçanın kültüründe önemli bir öge olan⁶³ flora tanrısı Adonis'le de ilgili olması olasılık dahilindedir. Yılın belirli bir dönemi yeryüzünü kaplayan belirli bir dönemi ise yok olan bitki örtüsü, Adonis'in şahsında simgeleşmiştir⁶⁴. Daha açık bir deyimle, bahar ve sonbahar gibi birbirine zıt olan iki doğa olgusu, Adonis ritüellerinde tanrının doğuşu ve ölüşü ile temsil edilmiştir. Bahardaki bereketin doğurduğu coşku ile sonbaharın alıp götürdüğü canlılığın ardından tutulan yaslar söz konusu ritüellerin ana teması olarak karşımıza çıkmaktadır⁶⁵. Tanrıçanın kültüründe her yıl ölen ve dirilen bir tanrı olarak doğadaki canlanışı ve soluğu temsil eden Adonis tapınıminde taze bahçe ürünlerinin önemi büyüktür. Florada gözlemlenen sürekli devinimin sembolik uygulaması olarak bu ritüellerde görülen bir diğer dinsel gelenek de çabuk filizlenen ve solan bitkilerin saksılarda yetiştirilmesi⁶⁶ ve özel bir törenle akarsuya bırakılmasıdır⁶⁷. Doğa ve bereket tanrıçalarını karakter olarak tamamlayan ve bu tanrıça kültüründeki dinsel uygulamalara konu olan Adonis figürü⁶⁸, büyük olasılıkla Knidos'ta da *Knidia*'ya bağlı olarak kendisine önemli bir yer edinmiştir. Kutsal koruluğun lokalize edildiği alanda varlığı saptanan pınar ve birbirine paralel olarak düzenlenmiş

⁶¹ Homeros, *Odysseia*, VIII 360-365.

⁶² K. Tuchelt, *Vorarbeiten zu einer Topographie von Didyma* (Berlin, 1973), s. 39, 103; T. Wiegand, *Didyma II* (Die Inschriften von A. Rehm) (Berlin, 1958), s. 285, no. 486.

⁶³ Ovidius, *Fasti*, IV 221; Theokritos, *Idylls*, çev. R. J. Cholmeley (London, 1901), III. 48.

⁶⁴ J. G. Frazer, *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion* (London, 1954), s. 325. Ayr. Bkz. M. Detienne, *The Gardens of Adonis*, çev. J. Lloyd (Princeton, 1994); Ovidius, *Amores* (*The Love Poems*), çev. A. D. Melville (Oxford, 1990), s. 208, III 9, 16.

⁶⁵ M. Williamson (1995), s. 79 (14A L-P); Ovidius, *Fasti*, I 221; Theokritos, III 48.

⁶⁶ M. P. Nilsson, *Greek Folk Religion* (Philadelphia, 1961), s. 97.

⁶⁷ J. D. Reed (1995), s. 320.

⁶⁸ Adonis, Suriye ve Mezopotamya'daki İhtar/Aştarte tapınıminde Tammuz/Dumuzi, Anadolu'daki Kybele kültüründe ise Attis adı ile karşımıza çıkan tanrısal karakterin Helen dinindeki karşılığıdır.

oturma basamakları, tanrıçanın kültü kapsamında gerçekleştirilen bu tür uygulamaların mekanı görünümündedir. Pınarın yanında yer alan oturma basamaklarının geniş bir kitleyi üzerinde barındıramayacak boyutlarda olduğu ve kentte biri 12000, diğeri ise 4500 kişilik iki ayrı tiyatro yapısı bulunduğu öne sürülerek, alanın daha farklı bir amaçla kullanılmış olabileceği düşünülmüş; Bergama ve Atina'daki Demeter kutsal alanlarına dayanarak da söz konusu oturma yerlerinin büyük olasılıkla ritüellere katılan kişiler tarafından kullanıldığı kanısına varılmıştır⁶⁹. Aynı alanda rastlanan mimari kalıntılar da dinsel işlevi olan yapılara ait parçalar olarak değerlendirilmiştir⁷⁰. Flora tanrısı Adonis için yapılan törenlerle ilişkili kılınan pınarın⁷¹, bu tanrıdan bağımsız olarak *Knidia* kültüründe bereketi artırmaya yönelik uygulanan banyo geleneği için de kullanılmış olabileceği göz ardı edilmemelidir. Özetle, antik yazar Lucianus'tan hareketle arkeolojik olarak yeri saptanmış olan koruluğu, pınarı, oturma basamaklarını ve daha da önemlisi kült uygulamalarının en önemli kanıtı olan altar kalıntısını⁷² üzerinde barındıran alanın, büyük olasılıkla Adonis'in de içinde yer aldığı *Knidia* kültürü kapsamında düzenlenen bereket ritüellerinin gerçekleştirildiği kutsal bir bölge olduğunu söylemek mümkündür.

Knidia'nın bir bereket tanrıçası olarak tapınılmış olduğunu destekleyen bir diğer önemli bulgu da tanrıçanın, tanrı Hermes ile kült birlikteliğini ortaya koyan bir yazıttır. Helen inanç sistemine genel olarak bakıldığında, yaşamsal beklentiler doğrultusunda her biri ayrı rollerle biçimlendirilmiş olan tanrı ve tanrıçaların tapınım bazında bir araya getirilmesinde, güçlerinin daha etkin olacağı yolunda baskın bir inancın yer aldığı görülmektedir. Böylesi bir inançtan kaynaklanan kült ortaklıklarının dayanağı ise dişil ve eril tanrısal güçlere yüklenmiş rollerin kimi zaman kesişmesi, bir diğer deyişle kimliklerindeki benzeşmedir. Ortak özelliklere dayanarak farklı tanrısal karakterlerle kült uygulamalarında sağlanan dinsel bütünlüğün, mitoloji yoluyla meşrulaştırılmış ve böylece tapınım ortaklığına bir kalıcılık kazandırılmış olduğu dikkat çekmektedir. Tanrıçanın Hermes ile kült ortaklığı Helen kentlerinde oldukça yaygın olarak karşılaşılan bir tapınım formudur⁷³. Tanrı ve tanrıça

⁶⁹ I. C. Love, *TAD XX / 2* (1973), s. 108-109.

⁷⁰ I. C. Love, *AJA*, c. 76 (1972), s. 405.

⁷¹ I. C. Love, a.g.m., s. 405.

⁷² I. C. Love, *TAD XXI / 2* (1974), s. 95, fig. 50, 148.

⁷³ Tanrı ile tanrıça arasındaki kült ortaklığı birden fazla Helen yerleşmesinde arkeolojik bulgularla kanıtlanabilmektedir. Bkz. E. Buschor, "Aphrodite und Hermes", *AM*, c. 72 (1957), s. 80; B. Bergquist, *The*

birbirlerinden bağımsız özellikler taşıyalar da, daha çok bereket, cinsel güç ve üremeye egemen doğüstü bir gücün dişil ve eril karakterleri gibidirler. Hermes'in cinsel gücü ve vahşi doğa ile ilişkisi, tanrıçanın doğada aşk ve cinsel birleşmeye egemen yaratıcı gücü ile örtüşmektedir. Tanrının bu yönü, bazı Helen kentlerinde yol kenarlarına dikilmiş *fallus* formundaki yuvarlak kaideli sütunlarla sembolize edilmiştir⁷⁴. Bu sütunlar ilk çağın kutsal sayılan mesafe taşları olarak kabul görmüştür⁷⁵. Üremeyi sağlayan her iki gücün çoğalmanın ve bereketin kaynağı olarak benimsenmiş olmaları, büyük olasılıkla Helen kentlerinde kurumlaşan kült birlikteliğine dayanak noktası oluşturmuştur. Knidos kentinde saptanmış olan ortak tapınımda da tanrı ve tanrıçanın bu yönlerinin ön planda tutulmuş olması güçlü bir olasılıktır.

Knidos'da *Knidia*-Hermes kült ortaklığına işaret eden yazıt, *gymnasium*un bulunduğu alandan ele geçmiş mavi mermer bir blok üzerinde yer almaktadır. 25 cm. yüksekliğinde, 52 cm. genişliğinde ve 40 cm. kalınlığındaki olan bloğun bir kaide olduğu düşünülmektedir⁷⁶. Harf karakteristiğine bağlı olarak İ.Ö. 4. yüzyıla tarihlendirilen yazıtın içeriği, Hermes kültünün Knidos kentine nüfuzu ve *Knidia* tapınımı kapsamında kurumlaştırılması ile ilgilidir. Yazıtta Hermes tanrıçanın *paredros*'u olarak anılmaktadır. Bu terim, Hermes'in tanrıçanın eşi olarak kabul edilmiş olduğunu göstermektedir. Söz konusu sıfat anlam itibarıyla, her iki güç arasındaki birliktelikte tanrıçanın üstünlüğünün her zaman korunacağını ortaya koymaktadır. Yazıtta yer alan ifadeler Hermes'e aittir. Diğer bir deyişle tanrının bir seslenişidir. Söz konusu ifadelerden, Hermes kültünün Knidos kentinde kurumlaşmasında isimleri sıralanan on beş şahsın rolü olduğu anlaşılmaktadır. Kültün ve söz konusu şahısların varlığı kentteki bir kurul tarafından onaylanmıştır ki bu *prostatae* adında resmi bir birimdir. Adı geçen kurulun, kent vatandaşları olmayan yabancıların haklarının korunmasına, vatandaşlığa kabulüne ya da reddine veya önceden vatandaşlık statüsünü kazanmış olan kişilerin bu haktan men edilmesine yönelik yetki ve görevlere sahip bir birim olduğu

Archaic Greek Temenos: A Study of Structure and Function (Lund, 1967), s. 47; D. Ohly, "Die Göttin und Ihre Basis", *AM*, c. 68 (1953), s. 46-49, no. 7; P. Metaxa-Muhly, 'Linear A Inscriptions From the Sanctuary of Hermes and Aphrodite at Kato Syme', *Kadmos (Zeitschrift Für Vor- Und Frühgriechische Epigraphik)*, c. XXIII (1984), s. 124-135; Vitruvius, II 8, 12-13.

⁷⁴ E. Buschor (1957), s. 77.

⁷⁵ A. Erhat, *Mitoloji Sözlüğü* (İstanbul, 1989), s. 152-153.

⁷⁶ G. Hirschfeld, *The Collection of Ancient Greek Inscriptions in the British Museum, c. I (Knidos, Halikarnassos and Branchidae)* (Oxford, 1893-1916), s. 13, DCCXCVI; J. Robert & L. Robert, "Bulletin Epigraphique", *REG*, c. LXVII (1954), s. 169; W. Blümel, "Die Inschriften Von Knidos", *IGSK*, c. 41, I, s. 10, no. 21; L. Robert, *Hellenica*, c. XIII (Paris, 1965), s. 131.

düşünülmektedir⁷⁷. Gerek Hermes kültünün gerekse isim listesi verilen yabancı grubun bölgeye kabulü, *prostatae* kurulunun onayına bağlıdır⁷⁸. Adı geçen kurulun onayı ve *Knidia* tapınağında tanrıçanın kült heykelinin yanına Hermes heykelinin yerleştirilmesi ile resmileştirilmiş olan kült birlikteliğinin mitolojik bir evlilik ilişkisine dayandırıldığı ileri sürülmektedir⁷⁹.

Yazıtın tarihlendirildiği dönem göz önüne alındığında Klasik dönemde *Knidia* tapınımı kapsamında alındığı anlaşılan Hermes kültünün, tanrıça ile olan dinsel ilişkisi ve bu dinsel bağın bir evlilik mitosu ile güçlendirilmesi diğer arkeolojik bulgularla da desteklenebilmektedir. 1971 yılında tapınak ile doğusunda yer alan kutsal koruluk arasında yürütülen kazı çalışmalarında ele geçen mermer bloklar, üzerinde taşıdıkları tasvirler açısından tanrı ve tanrıça arasındaki ilişkinin somut göstergeleri olarak değerlendirilebilir. Tapınağın doğusunda yer alan kare formundaki anıtsal altara sadece altı metre uzaklıkta bulunmuş olan bloklar üzerinde öncelikle göze çarpan, kutsal damat rolünde betimlenmiş Hermes figürüdür. Tanrı bir *biga*⁸⁰ önünde ayakta durur vaziyette betimlenmiştir. Başının üzerinde *Nympha* epigramı bulunmaktadır. Ele geçen bir diğer frizli blokta yarı çıplak bir tanrı tasviri ile bir ağacın önünde bulunan kaya üzerinde, yarı uzanmış durumda giyinik bir tanrıça figürü yer almaktadır. Bu figürlerde temsil edilen tanrısal güçler büyük olasılıkla Hermes ve *Knidia*'dır. Her iki bulguya ilave edilebilecek rölyefli bir başka mermer blok vardır ki üzerinde görüntülenen sahnede dans eden üç bayan tasvirine yer verilmiş olması, öncekilerle bağlantılı olarak düşünüldüğünde anlamlı gelmektedir. Aynı alandan ele geçen ve yukarıda ele alınanlarla bir bütünlük sergileyen üç tarafı oyularak dekore edilmiş bir diğer blokta ise tahtta oturan bir tanrıça ile ayakta betimlenen kadın figürleri bulunmaktadır. Söz konusu frizli blokların tümünün eşit yüksekliğe (70 cm.) ve taşıdıkları sahneler açısından birbirlerini tamamlayıcı niteliğe sahip olmasından yola çıkarak, parçaların altarın yüzeyini çevreleyen dekoratif kalıplar olduğu düşünülmüş; aynı bölgeden gün ışığına çıkarılan üzeri bereket sembolü olan haşhaş başı ve defne dalı motifleri ile bezenmiş frizli mermer kalıntılar da aynı altara ait bulgular olarak değerlendirilmiştir⁸¹.

⁷⁷ E. L. Hicks, "Iasos", *JHS*, c. 8 (1883), s. 107; G. Hirschfeld (1893-1916), s. 13.

⁷⁸ G. E. Bean & J. M. Cook, "The Knidia", *BSA*, c. 47 (1952), s. 207.

⁷⁹ G. Hirschfeld (1893-1916), s. 13.

⁸⁰ Antik Yunan ve Roma dünyasında iki atın çektiği iki tekerlekli savaş, zafer alayı ve koşu arabası.

⁸¹ I. C. Love, *TAD* XX / 2 (1974), s. 94, fig. 140-144.

Mermer bloklar üzerinde yer alan görüntüler büyük olasılıkla *Knidia* ile Hermes'in kutsal birlikteliklerini simgeleyen düğün sahnesine aittir. Özellikle bloklardan birinin üzerinde Hermes'in *biga* önünde kutsal damat görünümünde betimlenmiş olması, bir diğerinde dans eden genç kız figürlerine yer verilmiş olması, kutsal evlilik sahnesinin işlenmiş olduğunu düşündürdüren önemli verilerdir. Bir diğer olasılık da Hermes tapınımında önemli yeri olan bir ritüelin resmedilmiş olmasıdır. İşlenen tema her ne olursa olsun, yukarıda ele alınan Knidos yazıtına ve bu yazıtta Hermes için kullanılan *paredros* sıfatına dayanarak tanrıyı ya da tanrı için düzenlenmiş bir ritüeli *Knidia*'dan veya kültünden bağımsız olarak düşünmek mümkün değildir.

Aynı alandan ele geçen elinde güvercin tutan Hermafroditos heykelciği her iki gücü birbiri ile ilişkilendiren ve kutsal beraberliği pekiştiren bir başka arkeolojik kanıttır⁸². Helen mitolojisinde tanrıça ile Hermes'in çocukları olarak geçen Hermafroditos, tanrısal ana ve babasının cinsel güçlerini bünyesinde barındıran çift cinsiyetli bir figürdür ve bu kimliğini bir pınarda yaşayan *Nympha*⁸³ Salmakis ile çiftleşmesinden sonra kazanmıştır⁸⁴. Hermafroditos'a ait bir heykelciğin varlığı, *Knidia*'ya ait kutsal alanda yer alan pınarın ve pınarı çevreleyen koruluğun, tanrıça ile Hermes'in ortak kültüründe düzenlenen ritüellere de tanıklık etmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Hermafroditos'un kutsal evliliğin bir ürünü olması, tanrıça ile Hermes'in aynı zamanda evlilik kurumu üzerinde ve cinsellikte etkin birer güç oluşlarının göstergesidir. Yine aynı ortak külte sahne olmuş Halikarnassos kentinden ele geçen bir yazıtta göre, Hermafroditos'un su perisi ile kurduğu cinsel temas, evlilik kurumunun icadı olarak kabul edilmiştir⁸⁵. Bir başka deyişle evlilik kurumu, varlığına inanılan bu doğüstü güçlerle kutsallaştırılmıştır. Genç tanrıyı evliliğin kurumlaşmasında temel bir figür olarak karşımıza çıkaran bu inanç, Hermes ile tanrıça arasındaki bağın aşk,

⁸² I. C. Love, *AJA*, c. 76 (1972), s. 405, res. 84, fig. 32.

⁸³ Gelin anlamına gelen *Nympha* kırlarda, sularda ve ormanlarda yaşayan doğal ve tanrısal varlıkların dışı olanlarına verilen addır. Bkz. Azra Erhat (1989), s. 239.

⁸⁴ Ovidius, *Metamorphoses*, IV 285-388; Statius, *Silvae I (Book I-V)* çev. H. J. Mozley (Cambridge, 1982), I. V 20-40; Martialis, *Epigrams II (Book VI-X)*, ed. ve çev. Shackleton Bailey (Cambridge, 1993), VI 68; H. Cancik & Helmuyh Schneider ed., "Hermafroditos", *Der Neue Pauly Enzyklopadie der Antike*, c. 5 (Gru-Ing), s. 418-419; Azra Erhat (1989), s. 288.

⁸⁵ S. Isager, "The Pride of Halikarnassos", *ZPE*, c. 123 (1998), s. 1; C. Brixhe, "Bulletin Epigraphique", *REG*, c. 112 (1999), s. 675, no. 490.

cinsellik, üreme ve verimlilik gibi evlilik kurumunu biçimlendiren kavramlar üzerine kurulmuş ve gelişmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Bir başka deyişle, Hermafroditos'a yüklenen söz konusu rolün, tanrısal ana ve babasının kimliğinde taşıdığı ortak özelliklere bağlı olarak belirlenmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Hermafroditos heykelciğinde betimlenmiş olan güvercin, taşıdığı anlam açısından bu bağlamda önemli bir unsurdur. Güvercinin herhangi bir bölge ve zaman sınırlamasına gidilmeksizin antik çağ boyunca geleneksel ve evrensel bir unsur olarak Ana Tanrıça karakterleri ile ilişkilendirilmiş olduğu görülmektedir. Helen din kültüründe ise bir Ana Tanrıça modeli olan *Knidia* ile bütünleşmiş olan bu kuş cinsinin⁸⁶ baharı, doğadaki bereketi ve aşkı simgelediğini ortaya koyan yazılı ve arkeolojik veriler bulunmaktadır. Örneğin, tanrıçanın Kıbrıs'daki kültü kapsamında kutlanan festivallerde beyaz güvercinlerin bir ateş üzerine salınıp yakılması⁸⁷; tanrıçanın Atina'daki tapınağında, tapınağın tinsel anlamda arındırılması ve temizlenmesi için bir güvercin bulundurulması⁸⁸; yine tanrıçanın önemli bir kült merkezi olan Afrodisias'da güvercinlerin yakalanmasını, saklanmasını ve ürkütülmesini yasaklayan buyruklar çıkarılması⁸⁹; Miletos Zeyintepesi'de yer alan tanrıçaya ait kutsal alanda ele geçmiş kuş kemiklerinin güvercine ait olması⁹⁰; Atina *Agorası*'nda Klasik dönem boyunca (İ.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda) kullanıldığı anlaşılan tanrıçanın altarının etrafından çıkan kuş kemiklerinin % 80'inin güvercin kemikleri olması⁹¹; yine tanrıçanın önemli kült merkezlerini üzerinde barındırmış olan Kıbrıs⁹², Petra⁹³, Laodikeia (Phrygia)⁹⁴, Leukas (Akarnania)⁹⁵ ve Rodos'a⁹⁶ ait sikkelerde güvercine yer verilmesi, güvercinin tanrıçanın kült merkezlerinde edinmiş olduğu önemi ve anlamı ortaya koymaları açısından yeterli örneklerdir. Bu nedenle güvercinin Hermafroditos

⁸⁶ Martialis, *Epigrams III*, çev. Shackleton Bailey (Cambridge, 1993), XIII, 66.

⁸⁷ Ovidius, *Fasti*, I 451;

⁸⁸ P. Foucart (1889), s. 161.

⁸⁹ J. M. Reynolds, *Aphrodisias and Rome* (London, 1982), s. 172-173, döküman 46, res. XXIX, 3.

⁹⁰ V. V. Graeve, *Milet 1991*, "Ist. Mit.", c. 42 (1992), s. 121.

⁹¹ R. Hagg, "Osteology and Greek Sacrificial Practice", *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence*, ed. Robin Hagg (Stockholm, 1998), s. 53.

⁹² A. B. Cook, *Zeus, A Study in Ancient Religion*, c. I (1964), s. 741.

⁹³ E. S. G. Robinson, "Petra or Eryx?", *NC* (6th series), c. VIII (1948), s. 131.

⁹⁴ T. E. Mionnet, *Description de Medailles Antiques, Grecques et Romaines*, Supplement, c. 7 (1973), s. 579, no. 415.

⁹⁵ R. Plant, *Greek Coin Types and Their Identification* (London, 1979), s. 38, no. 445.

⁹⁶ B. V. Head (1897), s. 242, no. 128, res. XXXVIII. 3.

ile birlikte tasvirlenmiş olması taşıdığı anlama ters düşmemektedir. Bu kuş türü Hermes, *Knidia* ve Hermafroditos'un aşk, cinsellik ve verimlilik gibi doğal değerler üzerine örtüşen karakterlerini simgeler görünmektedir.

Knidos antik kentinde *Knidia*-Hermes-Hermafroditos ilişkisi çerçevesinde değerlendirilebilecek bir diğer bulgu, tanrıçaya ait olduğu düşünülen *monopterosun* kuzeyinde ortaya çıkarılan bir mağaradır. Sarkıt ve dikitleri ile doğal bir mekan görünümünde olan mağaranın giriş duvarlarında boyalı *stuko*⁹⁷ izleri bulunmaktadır. Dar geçitten sonra ulaşılan iki galeriden biri *akropolis* doğrultusunda yukarıya doğru, diğeri ise deniz yönünde devam etmektedir. *Terrakottadan* yapılmış dar koridorun duvarındaki dikdörtgen boşluklarla anıtsal altara bir geçit sağlanmış olması, mağaranın dinsel amaçlı kullanılmış olabileceğini göstermektedir. Nitekim İ.Ö. 7. yüzyıldan itibaren farklı dönemlere tarihlendirilen çok sayıda seramik kalıntısı ve kandil parçaları bu olasılığı daha da güçlendirmektedir⁹⁸. Doğal bir su kaynağının oluşturduğu mağaranın bulunduğu bu mekanın bir *Nympheum* olarak tanımlanmış olması ve alandan ele geçen yarı çıplak *nympha* heykelcikleri⁹⁹, söz konusu alanın doğal olarak *Knidia* kültü ile ilişkisini düşündürmektedir. Helen kentlerinde bu tür mekanların tanrıçanın tapınımı ile ilişkili kılınarak kutsallaştırılmış olduğunu ortaya koyan epigrafik veriler bulunmaktadır. İ.Ö. 2. yüzyıla tarihlendirilen bir Halikarnassos yazıtı bu bağlamda önemli bir bulgudur¹⁰⁰. Kent limanının batısında, Kaplan Kalesi'nin bulunduğu burunda ele geçen yazıtın bir bölümünde, mağaranın Halikarnassos kentine tanrılar tarafından bağışlanan en büyük ödül olduğu ifade edilmektedir. Bu ifadenin tanrıçanın ağzından yazılmış olması anlamlıdır. Mağaranın tanrıça tarafından çocuğu Hermafroditos ile *Nympha* Salmakis'in kutsal mekanı olarak tanımlanması ve genç tanrının evlilik kurumunun icadında önemli bir figür olarak anılması, Knidos'taki mağaranın tanrıçanın kültü ile olan ilişkisine de dolaylı yoldan açıklık kazandırmaktadır. Her şeyden önce her iki kentte de Hermes ile tanrıça arasındaki kült birlikteliği epigrafik olarak kanıtlanabilmekte, Hermafroditos'un bu birliktelikteki yeri ve önemi arkeolojik bulgularla ortaya konabilmektedir. Knidos'da arkeolojik bulgulara dayanarak *Knidia*'ya ait

⁹⁷ Alçı ya da sönmüş kireç, tebeşir, beyaz mermer tozu, yumurta akı, tutkal ve su karıştırılarak yapılan bir çeşit sıva.

⁹⁸ I. C. Love, *TAD XXI / 2* (1974), s. 92, fig. 109, s. 96, fig. 132, 134.

⁹⁹ Ian Jenkins- Ramazan Özgün, "2003 Yılı Knidos Kazıları", *KST XXVI / I* (2005), s. 243.

¹⁰⁰ Signe Isager, "The Pride of Halikarnassos (Editio Princeps of an Inscription From Salmakis)", *ZPE*, c. 123 (1998), s. 1; Claude Brixhe, "Bulletin Epigraphique", *REG*, c. 112 (1999), s. 675, no. 490.

olduğu saptanan bir tapınım alanında yer alan mağaranın, tanrıça, Hermes ve Hermafroditos ilişkisi dikkate alındığında, Halikarnassos'ta taşıdığı öneme sahip olması beklenmeyen bir durum değildir.

Tanrı ve tanrıçanın dinsel yönden kült ortaklığına, mitolojik açıdan ise kutsal evliliklerine dayanak oluşturan ortak özelliklerinin daha çok verimlilik kavramı üzerine geliştirilmiş olduğunu ortaya koyan bir başka veri, *Knidia* kutsal alanında ele geçen altın parçası üzerindeki haşhaş motifleridir. Haşhaş tıpkı nar gibi, çok tohumlu olması nedeni ile tanrıçaya kutsanmış bereketi simgeleyen bitkiler arasında yer almaktadır¹⁰¹. Bu simgeye Ovidius'ta geçen bir efsanede değinilmektedir¹⁰². Anlatılan geleneğe göre Helen ve Romalı gelinlere, kocalarının evine ilk geldiklerinde haşhaş tozu ile karıştırılmış bir içecek sunulmaktadır. Yazarın ifadesi haşhaşın evlilik kurumunda bereketi ve üremeyi sembolize eden bir bitki olarak benimsenmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Knidos'taki *Knidia* altınlarına ait mermer kalıplar üzerinde, damat Hermes figürünün yanı sıra rastlanan haşhaş motifinde de büyük olasılıkla benzer bir anlam yüklüdür. Bitkinin *Knidia* tapınımında bereketi temsil eden bir unsur olduğu dikkate alındığında, *Knidia*-Hermes ilişkisinde evlilik ve verimliliğe yönelik ifade ettiği anlam daha da netleşmektedir. Tanrıçaya ait olduğu düşünülen *monopterosun* güney-batısında ele geçen ve elinde bereket boynuzu taşıyan Hermes heykelciği, gelin ve damat figürinleri¹⁰³ ile *herme*¹⁰⁴ formunda birden fazla adak malzemesi¹⁰⁵, tapınım alanının evlilik ve berekete yönelik ne denli yoğun ve yerleşik bir inanca mekan olduğunu gösteren diğer bulgulardır. Kutsal alanda ortaya çıkarılan adak eşyaları arasında yer alan bronz kemer tokaları bu bağlamda göz ardı edilmemesi gereken kalıntılardır¹⁰⁶. Kemerlerin *Knidia* kültüründe adak malzemesi olarak kullanılmış olduğu, diğer Helen kentlerine ait arkeolojik kaynaklarla da desteklenebilmektedir. Benzer bir kemer tokasına Arkaik dönemden itibaren tanrıçanın kültüne merkezlik yapmış olan Miletos antik kentindeki Zeytintepe kutsal alanında ortaya çıkarılan kalıntılar arasında

¹⁰¹ Pauly-Wissowa (1894), s. 2767-2768; R. E. Bell, *Women of Classical Mythology: A Biographical Dictionary* (California, 1991), s. 53; A. B. Cook, c. II, 2 (1965), s. 1165.

¹⁰² Ovidius, *Fasti*, IV 153.

¹⁰³ I. C. Love, *TAD XXI / 2* (1974), s. 90, 112, fig. 57 ve 58.

¹⁰⁴ Hermes büstü ve *fallus* simgesi taşıyan prizmatik sütun.

¹⁰⁵ I. C. Love, *TAD XXI / 2* (1974), s. 90, s. 112, fig. 62.

¹⁰⁶ I. C. Love, *AJA*, c. 76 (1972), s. 403, res. 40, fig. 20.

da rastlanmaktadır¹⁰⁷. Günlük yaşamda kullanılan bronz kemerlerin gerek bakireler gerekse evli kadınlar tarafından Hera, Artemis ve Afrodite gibi bereket tanrıçalarına, evlilik ilişkisine dönük beklentilerin birer ifadesi olarak sunulmuş olduğu bilinmektedir¹⁰⁸. Knidos'taki *Knidia* tapınımlında da benzer bir geleneğin varlığı olasılık dahilindedir.

Yukarıda ele alınan verilerin tümü bir bütünlük içerisinde değerlendirildiğinde, Knidos'ta Arkaik dönemden itibaren bir deniz tanrıçası niteliğinde bağımsız olarak tapınılmış olan *Knidia*'nın aynı zamanda, gerek Adonis ile bağlantısına; gerekse Klasik dönemde Hermes ile arasında kurulan kült birlikteliğine ve bu birliktelikte üstün güç olarak yerini korumuş olmasına dayanarak, bir bereket tanrıçası olarak tapınılmış olduğunu düşünebiliriz. Hermes'le olan ilişkisinde, tanrının kimliği ile uyuşan özelliklerinin ön plana çıkarılmış olduğunu ileri sürebiliriz. Evlilik bağının korunması için gerekli olan aşk, cinsellik, verimlilik ve üremeye dönük sosyo-psikolojik beklentiler ve endişeler, tapınan grup içerisinde bu alanlarda kendilerine sığınabilecek ve yakarabilecek tanrısal çift yaratma ihtiyacı doğurmuş olmalıdır. Knidos'ta *Knidia* ile Hermes'i bir araya getiren etmen de, büyük olasılıkla inanç dünyasında kendini güçlü bir biçimde hissettiren bu tür bir gereksinimdir.

Knidia'nın Hermes ile arasındaki kült birlikteliğinde aşk tanrıçası olarak üstlendiği rol, erken imparatorluk dönemine tarihlendirilen bir yazıtla da desteklenebilmektedir¹⁰⁹. 1972 yılında kent limanının kuzey-doğusunda gün ışığına çıkarılan yazıt, 123 cm. yüksekliğinde ve 52 cm. çapında mermer bir sütun parçası üzerinde yer almaktadır. Tanrıçanın rahibi Damoxenos için yazılmış bu onur yazıtında, *Knidia* "*Tea Erate*" sıfatı ile anılmıştır. Rahip, vatanının özgürlük zaferini, Roma imparatorlarının ölümsüzlüğünü, kutsallığını ve Dorların Anası'nı koruyan bir şahıs olarak yüceltilmiştir¹¹⁰. Epigramda tanrıça için kullanılan *Erate* epiteti "büyüleyici, çekici, zarif, zevk veren, sevgili" gibi anlamlar içermektedir. Tamamı anlamca birbirine yakın görünen bu terimler tanrıçanın dişilik, cinsellik ve aşk ile olan ilişkisini göstermekte;

¹⁰⁷ V. V. Graeve, *İst. Mit.*, c. 42 (1992), s. 107.

¹⁰⁸ J. Boardman, *Excavations in Chios, 1952-1955: Greek Emporio* (London, 1967), s. 63. Ayr. bkz. A.g.y., "Ionian Bronz Belts", *Anatolia*, c. (1960), s. 179-189.

¹⁰⁹ W. Blümel, "Die Inschriften Von Knidos", *IGSK*, c. 41, I (1992), s. 67, no. 103; H. W. Pleket et al. ed., *SEG*, c. XLII (1992), s. 291; A. g. y., *SEG*, c. XXIX (1979), s. 262, no. 1074.

¹¹⁰ A. Chastagnol et al. ed., *Asie Mineure, L'Anée Epigraphique* (1992), s. 444, no. 1599.

Knidoslular tarafından güzellik ve cinsel çekicilik ve aşk bağışlayan bir tanrıça olarak benimsenmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Helen mitolojisinde, “güzeller güzeli” olarak anılan *Knidia*, “bastığı yerleri yeşil çimenlere dönüştüren; “cilve, sevmek ve sevişmek” gibi kavramlarla bütünleştirilen bir güçtür¹¹¹. Knidoslular’ın *Knidia*’nın güzelliğini, cazibesini ya da büyüleyiciliğini vurgulamak için kullanmış oldukları *Erate* epiteti, tanrıçanın Hermes ile olan birlik-teliğinde sergilemiş olduğu karakteri de fazlasıyla belirginleştirmektedir.

Bu karakteri güçlendiren, Knidosluların *Knidia* için kullanmış oldukları bir başka sıfat vardır ki o da “aşkta egemen” ya da “aktif” anlamına gelen *Peitho*’dur¹¹². Reşadiye’de ele geçen Klasik Dönem’e ait mermer bir *stele* üzerinde, iki kadın rölyefi ile aynı yüzeyde yer alan bir adak yazıtında tanrıçanın bu sıfatla nitelendirilmesi¹¹³ kendisinin aşk ve sevgi bağında etkin bir güç olarak benimsenmiş olduğuna işaret etmektedir. *Knidia*’nın özellikle İ.Ö. 5. yüzyıldan itibaren diğer Helen kentlerinde de yine *Peitho* tanımlamasıyla açığa çıkan bu yönü¹¹⁴, 1999 yılında kazı alanından ele geçmiş olan bir figürin grubu ile de desteklenebilmektedir. Yüksekliği 15,7 cm. olan *terrakota* eser, yan yana betimlenmiş *Knidia* ile kanatlı Eros heykelciklerinden oluşmaktadır¹¹⁵. Eros sikke, rölyef ya da heykel gibi mitolojik öğeler taşıyan arkeolojik bulgular üzerinde tanrıça ile sıkça görüntülenen önemli bir figürdür. Evrende birleşmeyi ve üremeyi sağlayan doğal bir güç olduğuna inanılan Eros ile *Knidia* arasındaki birliktelik mitolojik bir temele dayandırılmıştır. Bu birliktelik, tanrıçanın doğuş *mitosunda* yüzerek karaya çıktığı ilk bölge olarak bilinen Kıbrıs’ta başlamaktadır. Bu *mitosta* tanrıçanın Helen pantheonuna katılımının simgesel yolla anlatıldığı sahnede, tanrıçayı adada karşılayan iki önemli figür vardır ki bunlar cinsel arzu, aşk ve üremeye egemen özellikleriyle bilinen çocuk tanrı Eros ile yine aşk isteğini ya da cinsel arzuyu sembolize eden *Himeros*’dur¹¹⁶. Her iki figürün de simgeledikleri değerler, *Knidia* karakterinde görülen temel yönlerdir. Söz konusu Burgaz

¹¹¹ Hesiodos, *Thogonia*, 190-205.

¹¹² F. Passow, c. 2 (1852), s.784.

¹¹³ G. E. Bean & J. M. Cook, “The Cnidia,” *BSA*, c. 47 (1952), s. 189, no. 10; W. Blümel, *IGSK*, 41, I, s. 242, no. 612; A. G. Woodhead ed., *SEG*, c. XII (1955), s. 121, no. 423; J. Robert & L. Robert, “Bulletin Epigraphique”, *REG*, c. LXVII (1954), s. 164-165, no. 228.

¹¹⁴ G. E. Bean & J. M. Cook, *BSA*, c. 47 (1952), s. 190. Ayr. bkz. R. E. Bell, s. 53.

¹¹⁵ Kazı alanının güney-doğu sektöründe yer alan 12. 8. D no’lu plankaresinin 5 no’lu dolgusundan ele geçmiş olan bulguyu (env. no. 5). Doktora Tez çalışmamda kullanmama izin veren kazı başkanı Prof. Dr. Numan Tuna’ya bir kez daha teşekkür ederim.

¹¹⁶ Hesiodos, *Theogonia*, 200-205.

bulgusunda Eros ile tanrıçayı bir araya getiren anlayış, tıpkı Hermes örneğinde görüldüğü gibi, bu tanrısal figürlere aynı alanda etkin güçler olarak beslenen ortak inançtan kaynaklanmış olmalıdır ki bu bağlamda *Knidia*'ya bir aşk tanrıçası rolü biçilmiştir.

Knidia'yı Knidoslular arasında aşkla bağlantılı kılan bir başka simge de Helenistik döneme tarihlendirilen sikkeler üzerinde tanrıça ile birlikte görüntülenen güldür. İ.Ö. 190 ile 160 yılları arasına tarihlendirilen ve ön yüzünde Helios başı bulunan bir sikkenin arka yüzü gül motifi ve tanrıçanın figürü ile bezelidir¹¹⁷. Mersin ağacı ve haşhaş gibi tanrıçaya kutsanmış bitkiler arasında yer alan gül aşkla bağlantılı kılınmakta¹¹⁸, tıpkı nergis, menekşe, zambak ve çiğdem gibi tanrıçanın aşk olgusuyla ilintisinin bir simgesi olarak değerlendirilmektedir¹¹⁹. Calabria Rosarno'dan ele geçen ve Klasik döneme (İ.Ö. 450-440) tarihlendirilen *terrakotta* bir kabartmada, tanrıçanın Eros eşliğinde Hermes'e uzattığı gül, aralarındaki aşkın bir simgesi olmalıdır¹²⁰.

Antik edebi kaynaklara göre bu çiçek baharın ve gençliğin de bir simgesidir. Martialis'te,

*Git uğurlu gül, bir taç ol; Apollinaris'in buklelerini sar; O saçlar beyazladığında da geri kalma sarmaktan. Bu nedenle sever seni Venüs her zaman.*¹²¹

şeklinde geçen ifadeler, gülün yaşlılığa tezat bir canlanışı temsil ettiğini ve bu canlılığın kaynağı olarak görülen tanrıça ile ilişkili kılındığını net olarak ortaya sermektedir. *Knidia*'nın Sparta'da *Ambologera* epiteti ile gençlik aşılardan ve yaşlanmayı geciktiren tanrısal bir güç olarak benimsenmiş olması¹²², Martialis'in tanrıçanın gülle olan ilişkisine yönelik ifadelerini doğrular görünmektedir.

Mitolojik açıdan *Knidia*'nın aşk, bahar, canlanış ya da tazelik gibi kavramlarla olan ilişkisini sembolize eden güllün, Knidos sikkeleri üzerinde edinildiği yere ilişkin göz ardı edilmemesi gereken bir başka olasılık da bulunmaktadır. Özellikle Helenistik döneme tarihlendirilen sikkeler üzerinde görülen gül motifinin Rodos adasından gelen bir etki ile Knidos'ta nümizmatik bir

¹¹⁷ B. V. Head (1963), s. 616.

¹¹⁸ R. E. Bell (1991), s. 53.

¹¹⁹ M. Williamson (1995), s. 142.

¹²⁰ A. B. Cook, c. II /2 (1965), s. 1043.

¹²¹ Martialis, VII 89, XIII 127, VI 80.

¹²² A. Chaniotis & E. Stavrianopoulou, "Épigraphique Bulletin 1994/1995", *Kernos* c. 11 (1998) s. 307, no. 127.

unsur olarak benimsenmiş olabileceği dikkatten kaçmaması gereken bir durumdur. İ.Ö. 190 ile 167 yılları arasında, Karia'nın Rodos hakimiyeti altında bulunduğu dönemde, adanın Knidos sikkeleri üzerindeki etkisi bilinmektedir¹²³. Söz konusu etkinin en belirgin işareti ise yukarıda ele alınan *Knidia* ve gül tasvirli Knidos sikkesindeki Helios imajıdır. Adadaki üç büyük yerleşme olan Kamiros, Lindos ve Ialysos'un oluşturduğu Rodos *synoekismos*undan sonra yeni yerleşmenin baş tanrısı olan güneş tanrısı Helios kültürünün Karia ve Likya bölgesine nüfuzu için özel bir çaba harcanmış olduğuna dair her hangi bir kanıt yoktur. Ancak adanın Anadolu'nun güney batı kıyılarında kendine tabi kıldığı toplumlara Rodos kültürünü paylaşmaya yönelmek gibi dinsel bir politika gütmüş olduğu saptanmış; Knidos, Lagina, Panamara ve Alabanda yerleşmelerindeki Helios kültürünün varlığı bu tür bir değerlendirmeye açıklığa kavuşturulmuştur¹²⁴. Tıpkı tanrı Helios gibi gül de Rodos'a özgü bir unsurdur. Yaklaşık olarak İ.Ö. 400 ile İ.Ö. 43 yılları arasında basılmış olan Rodos sikkelerinde sıkça resmedilmiş olan gül (*rodon*), adada bol yetişen ve bu nedenle bölgenin simgesi haline gelmiş bir çiçek türüdür¹²⁵. Ön yüzünde Helios başının yer aldığı arka yüzünde ise tanrıçanın gül motifi ile betimlendiği bir Rodos sikkesi, yukarıda ele alınan Knidos parası ile öğeler açısından benzerlik sergilemektedir¹²⁶. Bu benzerlik sikke basımındaki etkileşimi göz önüne serdiği kadar, tanrıça ile gül arasındaki mitolojik bağı da güçlendirmektedir.

Knidos sikkeleri üzerinde *Knidia* karakterine ilişkin değerlendirilebilecek simgelerden bir diğer grup da miğfer, mızrak, kalkan gibi savaşa ilişkin olanlardır¹²⁷. İ.Ö. 300 ile 190 yılları arasına tarihlendirilen bu sikkelerin arka yüzleri aslan motifi ile kaplıdır. Ön yüzde yer alan *Knidia* portresinin hemen yanında betimlenmiş olan miğfer, kalkan, mızrak ve asa, tanrıçanın tamamen savaşçı ve koruyucu yönünü sembolize etmektedir ki gerek Helenler tarafından gerekse Romalılar tarafından bir kent tanrıçası kimliği altında yaygın biçimde kabul görmüş olan bu özelliğin nümizmatik göstergelerine sıklıkla rastlanmaktadır¹²⁸. Arkeolojik bulgular, tanrıçanın siyasi ve sosyal

¹²³ B. V. Head (1963), s. 616; Polybius, *The Histories V*, çev. W. R. Paton, c. 5 (Books XVI-XXVIII) (London, 1968), XXII. 5. 8.

¹²⁴ P. M. Fraser & G. E. Bean, *The Rhodian Peraea and the Islands* (London, 1954), s. 130-137.

¹²⁵ J. Ward, *Greek Coins and Their Parent Cities* (London, 1902), s. 11-115, no. 707-722.

¹²⁶ B. V. Head (1897), s. 242, no. 128, res. XXXVIII. 3.

¹²⁷ T. E. Mionnet, c. 3 (1972), s. 340, no. 208; B. V. Head (1897), s. 272, no. 39 A, res. XLV, 7; S. W. Grose (1929), s. 186, res. 296. 21-22.

¹²⁸ P. Clayton ed., "Sales List", *Seaby Coin & Medal Bulletin*, no. 822 (July-August, 1987), s. 210, C 355;

bir birim olan kent-devletin varlığı üzerindeki koruyucu ve dolayısıyla bir kent tanrıçası olarak benimsenmiş olması ile yakından ilişkili görünen savaşçı karakterinin, özellikle Klasik Dönemde (İ.Ö. 5. ve 4. yüzyıllar) ön plana çıkarılmış olduğunu göstermektedirler. Bu yüzyıllarda Helen dünyasında yaşanan Pers savaşlarının ekonomik ve sosyal alandaki etkileri, savaşlarda koruyuculuğuna sığınılan tanrısal güçlere yönelik bir dindarlığı da beraberinde getirmiş ve geliştirmiştir. Söz konusu dindarlığın en temelinde yatan inanç ise, Pers tehlikesinin sadece Olymposlu tanrıların yardımıyla uzaklaştırılabileceği anlayışından kaynaklanmıştır¹²⁹. Dinsel inançların böylesine yoğunluk kazandığı ve Pers tehdidine karşı sığınılan Olymposlu kutsal güçlerin böylesine ön plana çıkarıldığı Klasik Helen din kültüründe, *pantheon*un önemli bir üyesi olan *Knidia*'nın da koruyucu gücünün önem kazanmış olduğu dikkat çekmektedir. Bu bağlamda tanrıçaya verilen önemin en belirgin işareti, Akrokorint'deki tapınağında bulunan kült heykelinin üzerinde yer alan epigramdır. Silahlandırılmış olarak betimlenen kült heykeli üzerinde,

*İşte, Hellas ve savaştan kocalarımız için Kypris'e (Afrodite'ye) dua eden kadınlar burada. Tanrılar onlarla. Afrodite kalemizi Pers oklarına yenik düşürmeyecek.*¹³⁰

şeklinde, Korintli kadınların inancını belirten ifadeler, tanrıçanın Klasik dönemde benimsenmiş olan karakterini açıkça ortaya sermektedir. Bu karakter, *Strategis*¹³¹ ya da *Strateia*¹³², *Areia*¹³³ (savaşçı) gibi epitetlerle; sikkeler üzerinde tanrıçanın imajı ile birlikte yer alan *Victrix* veya *Nikeforos* (zafer sağlayan) lejandlarıyla ya da miğfer, mızrak ve kalkan gibi simgelerle¹³⁴ daha da somut olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanrıçanın savaşçı özelliğini içine alan kent üzerindeki koruyucu yönü kimi zaman da arkeolojik tasvirlerde başının üzerinde taşıdığı sur biçiminde betimlenmiş taçta¹³⁵ ifadesini bulmuştur.

P. J. Seaby & P. F. Purney, "A Price List of Numismatic Items Offered For Sale", *Seaby Coin & Medal Bulletin*, no. 723 (November, 1978), s. 353, C 1137.

¹²⁹ A. M. Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, (Ankara, 1988), s. 339-340.

¹³⁰ Plutarkhos, *Moralia*, çev. Lionel Pearson-F. H. Sandbach (London, 1965), c. XI, 871 A, B. Ayr. bkz. F. Jacoby, *Fragmente Der Griechischen Historiker* (Berlin, 1923), ii B, no. 115,F 285; iii B, no. 566, F 10.

¹³¹ H. Engelmann, "Inscripfen Von Erythrai", *Ep.An.*, c. 9 (1987), s. 140, no. 7.

¹³² H. Engelmann & R. Merkelbach, *IGSK*, c. II (1973), s. 347, no. 207.

¹³³ Pausanias, III 17, 5.

¹³⁴ "Catalogue of Greek, Roman, English and foreign Coins, Banknotes, War Medals and Decorations and Books offered For Sale", *Num.Circ.* c. LXXXIII, no. 12 (December, 1975), s. 488, no. 1892; P. Clayton, ed., *Seaby Coin & Medal Bulletin*, no. 822 (July-August, 1987), s. 210, C 355; A. M. Burnett (1986), s. 75.

¹³⁵ L. R. Farnell (1896), c. II, s. 627, s. 704, res. LI a; K. T. Erim & R. R. R. Smith, "Sculpture From the Theatre: A Preliminary Report", *Aphrodisias Papers 2: A Sculptor's Workshop, Philosophers And Coin Types*, ed. R. R. R. Smith & K. T. Erim (Michigan, 1991), 80, fig. 16.

Knidia'nın Helen kent-devletinin ve bu devletin şemsiyesi altında toplanmış olan vatandaş grubunun varlığını ve güvenliğini garanti altında tutan koruyucu yönü kimi zaman benzer karakter sergileyen tanrısal figürlerle de ilişkilendirilmiştir. Bu figürlerin başında ise savaş ve zafer olgularını temsil eden Ares ve Nike gelmektedir. Tanrıça ile Helen *pantheonunun* ünlü savaş tanrısı Ares'in aşk ilişkisi üzerine kurulan mitolojik bağı, dinsel alanda savaşçı yönleri üzerinde düğümlenmiştir. Tanrı ve tanrıçanın bir arada yer aldığı, İ.Ö. 4. yüzyılın başına tarihlendirilen bir Venedik kabartması¹³⁶ ile Roma dönemine tarihlendirilen bir Teos sikkesi¹³⁷, her iki güç arasındaki karakter benzerliği üzerinde kurulmuş olan kült birlikteliklerinin arkeolojik göstergeleri olarak kabul edilebilir. Bu kutsal birlikteliğin Roma döneminde de yerini koruduğu anlaşılmaktadır. Ephesosluların, insanların yaşamlarını kurtararak büyük bir kahramanlık gösterdiği için Iulius Caesar'ı tanrıça ile Ares'in oğlu olarak onurlandırmış olmaları¹³⁸, tanrı ve tanrıça arasında kurulan ortaklığın epigrafik kanıtıdır. Ele alınan arkeolojik kanıtlara ek olarak, Romalı yazar Martialis'in yapıtında,

*Caesar, yenilmez askeri gücün için savaşçı Mars'ın sana verdiği hizmet yeterli değildir; Venüs de sana yardım edecektir.*¹³⁹

biçiminde geçen ifadeler, tanrıça (Venüs/Afrodite/*Knidia*) ile Ares (Mars) karakterlerinin savaşlarda zafer sağlayan tanrısal figürler olarak birbirlerini ne denli tamamladıklarını göstermesi açısından önemlidir. Bu bağlamda, tanrıçanın zafer bağışlayan bir güç olarak tapınılmış olduğu, Nike ile olan birlikteliği ile de açıklanabilir. Helenistik döneme ait bir Smyrna sikkesinde tanrıçanın elinde asa ve zaferi temsil eden Nike motifi ile görüntülenmiş olması, üzerinde durulan özelliği pekiştirici niteliktedir¹⁴⁰. Benzer betimleme tarzına bir Roma sikkesinde de rastlanmaktadır¹⁴¹. İ.Ö. 1. yüzyıla tarihlendirilen söz konusu sikkede tanrıça, kalkan ve Nike figürü ile birlikte betimlenmiştir ki her iki öge de tanrıçanın savaşlarda sığınılan ve galibiyet

¹³⁶ L. R. Farnell (1896), s. 702.

¹³⁷ B. V. Head (1963), s. 606. Tanrıçanın Ares ile birlikte yer aldığı sikkeler için ayrıca bkz. F. W. Imhoof-Blumer (1901), s. 113, no. 5; D. J. MacDonald (1992), s. 67, res. II, O27 R55, s. 94, res. XI, O 142 R245; Barclay V. Head (1897), s. 43, no. 113, res. VII, 6.

¹³⁸ C. Börker & R. Merkelbach, "Die Inschriften Von Ephesos", *JGSK*, c. 12, II (1979), s. 49, no. 251.

¹³⁹ Martialis, VII 6 (*Belliger invictis quod Mars tibi servit in armis, non satis et, Caesar, erit et ipsa Venus*).

¹⁴⁰ B. V. Head, *Catalogue of the Greek Coins of Ionia* (London, 1892), s. 240, res. XXV, 9. Ayr. bkz. A. g. y. (1963), s. 593; D. R. Sear, *Greek Coins And Their Values*, c. 2 (London, 1979), s. 417, no. 4566.

¹⁴¹ P. Clayton ed., *Seaby Coin And medal Bulletin*, no. 828 (March, 1988), s. 50, C 101.

bağışlayan etkin gücünü sembolize etmektedir. Tanrıçaya özellikle siyasi alanda, tapınan gruplarca kitlesel olarak bu denli önemli bir rol yüklenmiş olması, kentin varlığının ve güvenliğinin tanrısal bir gücün koruyuculuğuna tesliminden başkaca bir anlam taşımamaktadır. Zira politeist bir dindarlıkta, savaşlarda ya da askeri alanda elde edilebilecek üstün başarı ancak ve ancak koruyan ve zafer bağışlayan tanrısal bir gücün bağışdır.

Tüm Helen kentleri genelinde yaygın olarak benimsenmiş olan bu kutsal özellik, temelde tanrıçayı Tanrılar Anası ile bağdaştıran bir noktadır. Koruyan, savunan ve gerektiğinde savaşan sosyal bir varlık olarak prehistorik dönemlerden itibaren toplumsal düzlemde genel bir kimlik kazanmış olan “ana” karakterinin kutsallaştırılarak tanrısal bir figüre model alınması, toplumun neredeyse yaşamın her alanında bir bütün olarak sığınma ve korunma ihtiyacından kaynaklanmıştır. Antik çağda farklı kültürel öğelerle yoğurulmuş olan toplumlarda ana vasıflarını bünyesinde taşıyan kutsal karakterlerin egemenliğine teslimiyet anlayışı, İnanna, İştart / Aştarte, Kybele gibi değişik adlarla anılan Ana Tanrıça ya da Büyük Ana kültlerinin ortaya çıkışında temel bir etmendir. Söz konusu tanrısal ana kimliklerinin Helen dinindeki görüntüsü olan *Knidia* da aynı kaderci düşünce yapısının bir ürünüdür. *Knidia*'da görülen koruyucu ve savaşçı özellikler, doğurgan, verimli ve üretken gibi analığı tanımlayıcı niteliklerle şekillenmiş olan kutsal ana karakterini bütünleyen yönlerdir. Helen toplumlarının tanrıçanın söz konusu yönüne tapınmasında, varlıklarını kaderci bir yaklaşımla tanrısal bir ananın hakimiyetinde güvence altına almak gibi oldukça insani ve doğal bir ihtiyaç yatmaktadır. *Knidia*'yı miğfer, kalkan ya da mızrak gibi sembollerle donatan Knidoslular için de durum özünde farklı değildir.

Netice itibariyle *Knidia*, insanın kendisine dönük veya kendisine ait kılmak ya da kendisinden uzaklaştırmak istediği her olguya yönelik, değişken ve yazgıcı bir anlayışla yarattığı ve karakterize ettiği kutsal bir kimliktir. Bir kent devletinin, bu kent-devleti çatısı altında toplanmış olan vatandaş grubunun ve bu grubun üyesi olan insanın, varlığını koruma ya da ayakta kalabilme beklentisi, beklentileri doğrultusunda gelişen endişeleri ve mücadeleleri, kaderci bir anlayış ve düşünce tarzı ile birlikte şekillenen dinsel sistem içerisinde *Knidia* gibi kutsal bir güce sığınma ve yakarma gereksinimini de beraberinde getirmiştir. *Knidia*, genelden özele doğru inildiğinde, her şeyden önce yeryüzüne ve yeryüzündeki tüm canlıların yaşamına bütünüyle

egemen bir bereket tanrıçası; topluma ve bu toplumun en küçük birimi olan aile ve evlilik kurumuna birlik ve gönenc bağışlayan kutsal bir figürdür. Bu figür, deniz ticareti gibi ekonomik yaşamın belkemiğini oluşturan temel uğraşlarda güven ve istikrar bağışlayan; savaş gibi, yaşam kaynaklarını tehdit edebilecek gelişmelere karşı da koruyan doğaüstü bir güçtür.

KAYNAKÇA

- Athenaeus, *Deipnosophistae*, çev. Charles Burton Gulick, Cambridge: Harvard University Press, 1999.
- Aulock, H. V. ed. *SNG (Sylloge Nummorum Graecorum) Karien*, c. 7 (No. 2334-2867), Berlin: The British Academy Deutsches Archaeologisches Institut Verlag Gebr. Mann., 1962.
- , *Die Münzprägung des Gordian III und Der Tranquillina in Lykien*, Tübingen: Verlag Ernst Wasmuth, 1974.
- Badian E. & Th. R. Martin, "Two Notes on the Roman Law from Cnidos", *ZPE (Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn)*, c. 35 (1979), s. 153-167.
- Bayburtluoğlu, Cevdet, "Arykanda Kazısı Raporu", *KST (Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara) II* (1980), s.53-56.
- Bean, George E., "Notes and Inscriptions from Caunus", *JHS (Journal of Hellenic Studies, London)*, c. 74 (1954), s. 85-110
- , & J. M. Cook, "The Cnidia", *BSA (The Annual of the British School, Athens)*, c. 47 (1952), s. 171-212.
- Bell, Robert E., *Women of Classical Mythology; A Biographical Dictionary*, California: ABC-CLIO Inc., 1991.
- Bergquist, Birgitta, *The Archaic Greek Temenos: A Study of Structure and Function*, Lund: CWK Gleerup, 1967.
- Blinkenberg, Chr., *Knidia: Beitrage Zur Kenntnis Der Praxitelischen Aphrodite*, Kopenhagen: Levin & Munksgaard, 1933.
- Blümel, Wolfgang, "Die Inschriften von Knidos", *IGSK (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien -Österreichischen Akademie der Wissenschaften Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften-Bonn)*, c. 41, I, 1992.
- Boardman, John, *Excavations in Chios, 1952-1955: Greek Emporio*, London: Thames & Hudson, 1967.
- , "Ionian Bronz Belts", *Anatolia*, c. V (1960), s. 179-189.
- Börker, C. & R. Merkelbach, "Die Inschriften von Ephesos", *IGSK (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien -Österreichischen Akademie der Wissenschaften Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften-Bonn)*, c. 12, II, 1979.
- Brixhe, Claude, "Bulletin Epigraphique", *REG (Revue Etudes Grecques -Societe D'edition les Belles Lettres- Paris)*, c. 112 (1999), s. 568-714.
- Burnett, A.M., "The Iconography of Roman Coin Types in the Third Century B.C.", *NC (Numismatic Chronicle -The Royal Numismatic Society- London)*, c. 146 (1986), s. 67-75.
- Buschor, Ernst, "Aphrodite und Hermes", *AM (Athensische Mittheilungen -Mittheilungen des Kaiserlich Deutschen Archeologischen Instituts Athensische Abtheilung- Athen)*, c. 72 (1957), s. 77-86.
- Cancik, Hubert & Helmuth Schneider ed., "Hermafroditos", *Der Neue Pauly Enzyklopadie der Antike*. c. 5 (Gru-Ing). Stuttgart: Verlag J. B. Metzler, s. 418-419.

- "Catalogue of Greek, Roman, English and Foreign Coins, Banknotes, War Medals and Decorations and Books Offered for Sale", *Num. Circ. (Numismatic Circular, London)* c. LXXXIII, no. 12 (December, 1975), s. 485-506.
- Chaniotis A. & E. Stavrianopoulou, "Epigraphic Bulletin 1994 /1995", *Kernos (Revue Internationale et Pluridisciplinaire de Religion Grecque Antique – Atina / Liege)*, c. 11 (1998), s. 265-369.
- A. Chastagnol v.d. ed., "Asie Mineure", *L'Annee Epigraphique*. Paris: Presses Universitaires De France, 1992, s. 433-471
- Clayton, Peter ed., "Sales List", *Seaby Coin and Medal Bulletin*, no. 822 (July-August, 1987), s. 203-223.
- , "Sales List", *Seaby Coin and Medal Bulletin*, no. 828 (March, 1988), s. 48-62.
- Comstock, Mary & Cornelius Vermeule, *Greek Coins: 1950 to 1963*, Boston: Museum of Fine Arts, 1964.
- Cook, Arthur Bernard, *Zeus, A Study In Ancient Religion*, c. I. New York: Biblio & Tannen, 1964.
- , *Zeus, A Study in Ancient Religion*, c. II/2, New York: Biblio & Tannen, 1965.
- Corso, Antonio, *The Art of Praxiteles: The Development of Praxiteles' Workshop And Its Cultural Tradition until the Sculptor's Acme (364-1 B.C.)*, Roma: "L'Erma" di Bretschneider, 2004.
- Detienne, M., *The Gardens of Adonis*, çev. J. Lloyd, 2nd, ed. Princeton, 1994.
- Dillon, P. J. Matthew, "Post – Nuptial Sacrifices on Kos (Segre ED 178) and Ancient Greek Marriage Rites", *ZPE (Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn)*, c. 124 (1999), s. 63-80.
- Dittenbergero, Guilelmo, *Sylloge Inscriptionum Graecarum (Iterum Edidit)*, Volumen Alterum. Lipsiae: Apud S. Hirzelium, MDCCCC (1900).
- Durna, Gül E., "Helen Panteonunda Doğulu Bir Tanrıça: *Kypris*", *Sevim Buluç Ant Kitabı. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Univ. Yay.* 2006, s. 111-122.
- Engelmann, H., "Inscripfen Von Erythrai", *Ep.An. (Epigraphica Anatolica -Zeitschrift für Epigraphik und Historische Geographie Anatoliens- Bonn)*, c. 9 (1987), s. 133-152.
- , & R. Merkelbach, "Inscripfen von Erythrai Und Klazomenai", *IGSK (Inscripfen Griechischer Städte aus Kleinasien –Österreichischen Akademie der Wissenschaften Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften- Bonn)*, c. II, 1973.
- Erhat, Azra, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi A.Ş., 1989.
- Erim, K. & R. R. R. Smith, "Sculpture From the Theatre: A Preliminary Report", *Aphrodisias Papers 2: The Theatre, A Sculptor's Workshop, Philosophers and Coin Types* (Journal of Roman Archaeology Supplementary Series, no. 2), ed. R. R. R. Smith & Kenan T. Erim, Michigan: Ann Arbor, 1991, s. 67-98.
- Farnell, Lewis Richard, *The Cults of the Greek States*, Oxford: Clarendon Press, 1896.
- Ferguson, John, *The Religions of the Roman Empire*, London: Thames & Hudson, 1970.
- Foucart, P., "Inscriptions de L'Acropole: Le Temple D'Aphrodite Pandemos", *BCH (Bulletin de Correspondance Hellenique, Paris)*, c. 13 (1889), s. 157-178.
- Franke, P. & Max Hirmer, *Die Griechische Münze*, München: Hirmer Verlag, 1964.
- Fraser, P.M. & George E. Bean, *The Rhodian Peraea and the Islands*, London: Oxford University Press, 1954.
- Frazer, James George, *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, London: Macmillan & Co. Ltd. 1954.
- French, David, "Recent Archaeological Research in Turkey", *AS (Anatolian Studies -The British Institute of Archaeology- Ankara)*, c. 24 (1974), s. 17-59.

- , “Recent Archaeological Research in Turkey”, *AS (Anatolian Studies-The British Institute of Archaeology-Ankara)*, c. 18 (1968), s. 21-43.
- , “Recent Archaeological Research in Turkey”, *AS (Anatolian Studies-The British Institute of Archaeology-Ankara)*, c. 23 (1973), s. 13-68.
- Graeve, Volkmar Von, “Milet 1991”, *İst. Mit. (İstanbuler Mitteilungen-Deutsches Archäologisches Institut-İstanbul, Tübingen)*, c. 42 (1992), s. 97-134.
- Grose, S.W., *Catalogue of the McClean Collection of Greek Coins (Fitzwilliam Museum)*, c. III (Asia Minor, Farther Asia, Egypt, Africa). Cambridge: Cambridge University Press, 1929.
- Habicht, Christian, “Neue Inschriften aus Kos”, *ZPE (Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn)*, c. 112 (1996), s. 83-94.
- Hagg, Robin, “Osteology and Greek Sacrificial Practice”, *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence (Proceedings of the Fourth International Seminar on Ancient Greek Cult, 22-24 October 1993)* ed. Robin Hagg. Stockholm: Swedish Institute at Athens, 1998, s. 49-56.
- Hassall, Mark, Michael Crawford & Joyce Reynolds, “Rome and the Eastern Provinces at the End of the Second Century B.C: The So-called Piracy Law and a New Inscription From Cnidos”, *JRS (Journal of Roman Studies-The Society for the Promotion of Roman Studies-London)*, c. LXIV (1974), s. 195-220.
- Havelock, Christine Mitchell, *The Aphrodite of Knidos and Her Successors*, Michigan: Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1995.
- Head, B. V., *Historia Numorum: A Manual Of Greek Numismatics*, London: Spink And Son Ltd., 1963.
- , *Catalogue of the Greek Coins of Caria, Cos, Rhodes & c., BMC (British Museum Catalogue)*, London: Printed by Order of the Trustees of the British Museum, 1897.
- Head, Barclay V., *Catalogue of the Greek Coins of Ionia BMC (British Museum Catalogue)*, London: Printed by Order of the Trustees of the British Museum, 1892.
- Herodotos, *The Persian Wars*, çev. George Rawlinson. New York: Random House, Inc., 1942.
- Hesiodos, “Theogonia”, *Hesiodos, Eseri ve Kaynakları*, çev. Sabahattin Eyuboğlu & Azra Erhat. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Hicks, E. L., “Inscriptions From Iasos”, *JHS (Journal of Hellenic Studies, London)*, c. 9 (1888), s. 338-342.
- Hirschfeld, Gustav, *The Collection of Ancient Greek Inscriptions in the British Museum*, c. IV (*Knidos, Halikarnassos and Branchidae*), Oxford: Clarendon Press, 1893-1916.
- Homeros, *Odyseia*, çev. Azra Erhat & A. Kadir. İstanbul: Sander Yayınları, 1978.
- Ian Jenkins – Ramazan Özgan, “2003 Yılı Knidos Kazıları”, *KST (Kazı Sonuçları Toplantısı)* XXVI / I. Ankara: DÖSSİM Basımevi, 2005, s. 235-248.
- Imhoof-Blumer, Friedrich W., *Kleinasiatische Münzen*, c. I. Wien: Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes (Alfred Hölder K. U. K. Hof- und Universitäts-Buchhandler), 1901.
- , & Percy Gardner, *Ancient Coins Illustrating Lost Masterpieces of Greek Art*, Chicago: Argonaut Inc. Publishers, 1964.
- Isager, Signe, “The Pride of Halikarnassos (Editio Princeps of an Inscription from Salma-kis)”, *ZPE (Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn)*, c. 123 (1998), s. 1-23.
- Jacoby, F., *Fragmente der Griechischen Historiker*, Berlin, 1923.
- Laumonier, Alfred, *Les Cultes Indigenes en Carie*, ed. E. de Boccard. Paris: Université de Paris-Faculté des Lettres, 1958.

- Lintott, W., "Notes on the Roman Law Inscribed at Delphi and Cnidus", *ZPE (Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn)*, c. 20 (1976), s. 65-82.
- Love, Iris Cornelia, "Excavations at Knidos", *TAD (Türk Arkeoloji Dergisi, Ankara)* XXI/2 (1974), s. 85-129.
- , "Excavation in 1967", *TAD (Türk Arkeoloji Dergisi, Ankara)* XVI, 2 (1967), s.133-159.
- , "A Preliminary Report of the Excavations at Knidos, 1969", *AJA (American Journal of Archaeology, New York)*, c.74 (1970), s.149-155.
- , "A Preliminary Report of the Excavations at Knidos, 1971", *AJA (American Journal of Archaeology, New York)*, c.76 (1972), s. 393-405.
- , "A Preliminary Report of The Excavations at Knidos, 1970", *AJA (American Journal of Archaeology, New York)*, c. 76 (1972), s.61-76.
- , "Excavations at Knidos, 1971", *TAD (Türk Arkeoloji Dergisi, Ankara)* XX/2 (1973), s. 97-142.
- Lehmann, P. W., *Roman Wall Paintings from Boscoreale in the Metropolitan Museum of Art*, Cambridge, 1953.
- MacDonald, David J., *The Coinage of Aphrodisias*, London: Royal Numismatic Society Special Publication, No. 23, 1992.
- Magie, David, *Roman Rule In Asia Minor to the End of the Third Century After Christ*, 2 c. (Text). Princeton: Princeton University Press, 1950.
- Mansel, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara, TTK yay., 1988.
- Marcovich, M., "Three New Epigrams from Ephesos", *ZPE (Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn)*, c. 56 (1984), s. 237-239.
- Martialis, *Epigrams II (Books VI - X)*, ed. ve çev. Shackleton Bailey, Cambridge: Harvard University Press, 1993.
- , *Epigrams III (Books XI - XIV)*, ed. ve çev. Shackleton Bailey, Cambridge: Harvard University Press, 1993.
- Mellink, Machteld J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA (American Journal of Archaeology, New York)*, c. 77 (1973), s. 169-193.
- , "Archaeology in Asia Minor", *AJA (American Journal of Archaeology, New York)*, c. 81 (1977), s. 289-321.
- Metaxa - Muhly, Polymnia, "Linear A Inscriptions from the Sanctuary of Hermes and Aphrodite at Kato Syme", *Kadmos (Zeitschrift Für Vor- Und Frühgriechische Epigraphik)* c. XXIII. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1984, s. 124-135.
- Michaelis, Ad., "The Cnidian Aphrodite of Praxiteles", *JHS (Journal of Hellenic Studies, London)*, c. 8 (1887), s. 324-355.
- Mionnet, Theodore Edme, *Description de Medailles Antiques, Grecques et Romaines*, c.3. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1972.
- , *Description de Medailles Antiques, Grecques et Romaines*, c. 7. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1973.
- Newton, C. T. ed., *The Collection of Ancient Greek Inscriptions in the British Museum*, c. II. Oxford: Clarendon Press, 1883.
- Nilsson, Martin P., *Greek Folk Religion*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1961.
- Ohly, Dieter, "Die Göttin und Ihre Basis", *AM (Athensische Mittheilungen - Mittheilungen des Kaiserlich Deutschen Archeologischen Instituts Athenische Abteilung - Athen)*, c. 68 (1953), s. 46-49.
- Ovidius, *Fasti*, çev. J. G. Frazer, London: Heinemann, 1929.

- , *Amores (The Love Poems)*, çev. A. D. Melville, Oxford, New York: Oxford University Press, 1990.
- , *Metamorphoses*, çev. Marry M. Innes, New York: Viking Penguin Inc., 1985.
- Öğün, Baki, “Kaunos Kazıları 1968-1970”, *TAD (Türk Arkeoloji Dergisi, Ankara)* XIX / 2 (1970), s. 195-202.
- Özgan, Ramazan, “1991 Knidos Kazısı”, *KST (Kazı Sonuçları Toplantısı)* XV/II, Ankara: Ankara Üniv. Basımevi, 1995, s. 161-168.
- , “1997 Knidos Kazısı”, *KST (Kazı Sonuçları Toplantısı)* XX/II, Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Bas., 1999, s. 205-214.
- , “1990 Knidos Kazısı”, *KST (Kazı Sonuçları Toplantısı)* XIII/II, Ankara: Ankara Üniv. Basımevi, 1992, s. 171-188.
- Özgan, Christine-Ramazan Özgan, “2005 Yılı Knidos Kazıları”, *KST (Kazı Sonuçları Toplantısı)* XVIII/II, Ankara: DÖSSİM Basımevi., 2007, s. 649-668.
- Pasquier, Alain & Jean-Luc Martinez, *Praxitèle*, Paris: Somogy Editions d'Art, 2007.
- Passow, Franz. *Handwörterbuch der Griechischen Sprache*, c. 2, ed. Val. Chr. Fr. Rost & Friedrich Palm. Leipzig: Fr. Chr. Wilh. Vogel, 1852.
- Paton, W. R & E. L. Hicks, *Inscriptions from Cos*, Oxford: Clarendon Press, 1891.
- Pauly-Wissowa, “Aphrodite”, *Real-Encyclopadie Der Classischen Alterumswissenschaft*, c. I, 2. Stuttgart, 1894.
- Pausanias, *Description Of Greece*, çev. W. H. S. Jones, Cambridge: Harvard University Press, 1992.
- Plant, Richard, *Greek Coin Types and Their Identification*, London: Seaby Publications Ltd, 1979.
- Pleket, H. W. v.d. ed., *SEG (Supplementum Epigraphicum Graecum, Amsterdam)*, c. XXXVI (1986), s. 225-376.
- , *SEG (Supplementum Epigraphicum Graecum, Amsterdam)*, c. XLII (1992), s. 287-381.
- , *SEG (Supplementum Epigraphicum Graecum, Amsterdam)*, c. XXIX (1979), s. 190-383.
- Pliny, *Natural History X (Libri XXXVI-XXXVII)*, çev. D. E. Eichholz, Cambridge, Massachusetts: Harvard Univ. Press, MCMLXII (1962).
- Plutarkhos, *Moralia*, çev. Lionel Person & F. H. Sandbach, London, 1965
- Polybius, *Histories V (Books XVI – XXVIII)*, çev. W. R. Paton, London: William Heinemann Ltd., 1968.
- Pouilloux, J., ed. *Lexicon Iconographie et Mythologie Classica*, c. 2, I. Zurich, 1988.
- Pseudo-Lucian, *Affairs of the Heart XII*, çev. Ve ed. M. D. Macleod, London & Cambridge, 1967.
- Reed, Joseph D., “The Sexuality of Adonis”, *Class. Ant. (Classical Antiquity-California Studies in Classical Antiquity- California)*, c. 14, no. 2 (October, 1995), s. 317-347.
- Reynolds, Joyce M., *Aphrodisias and Rome (Society For the Promotion of Roman Studies, Journal of Roman Studies Monographs No. 1)*, London: Society for the Promotion of Roman Studies, 1982.
- Robert, Jeanne & Louis Robert, “Bulletin Epigraphique”, *REG (Revue Etudes Grecques- Societe D'Edition les Belles Lettres- Paris)*, c. LII (1940), s. 197-236.
- , “Bulletin Epigraphique”, *REG (Revue Etudes Grecques -Societe D'edition les Belles Lettres- Paris)*, c. 67 (1954), s. 95-193.

- Robert, Louis, *Hellenica (Recueil D'Épigraphie de Numismatique et D'Antiquités Grecques)*, c. XIII (D'Aphrodisias a La Lycaonie; Compte Rendu du Volume VIII des Monumenta Asiae Minoris Antiqua). Paris: 1965.
- Robinson, E. S. G., "Petra or Eryx?" *NC (Numismatic Chronicle - The Royal Numismatic Society - London)*, 6th series, c. VIII (1948), s. 131-133.
- Sear, D. R., *Greek Coins and Their Values*, c. 2. London, 1979.
- Schmidt, G., *Samos VII: Kyprische Bildwerke aus dem Heraion von Samos*, Bonn, 1968.
- Scully, V., *The Earth, the Temple and the Gods: Greek Sacred Architecture*, New York, 1969.
- Seaby, P. J. & P.F. Purney, "A Price List of Numismatic Items Offered for Sale", *Seaby Coin & Medal Bulletin*, no.723 (November, 1978), s.348-368.
- Sherwin-White, A. N., "Roman Involvement in Anatolia, 167-88 B.C.", *JRS (Journal of the Roman Studies - The Society for the Promotion of Roman Studies - London)*, c. LXVII (1977), s. 62-75.
- Slane, Kathleen W. & M. W. Dickie, "A Knidian Phallic Vase from Corinth", *Hesperia (American School of Studies, Athens)*, c. 62 (1993), s. 483-505.
- Smith, A. H., *A Catalogue of Sculpture in the Department of Greek And Roman Antiquities, BMC (British Museum Catalogue)*, c. 3, London, 1904.
- Stewart, Andrew, "Museum Review: Praxiteles", *AJA (American Journal of Archaeology, New York)*, c. 111 (2007), s. 565-569.
- Strabon, *Geographika, XII-XIV*, çev. Adnan Pekman. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay., 1993.
- Stattius, *Silvae I (Book I - V)*, çev. J. H. Mozley, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982.
- Stucky, Rolf A., "Lykien-Karien-Phönizien: Kulturelle Kontakte Zwischen Kleinasien und der Levante", *Akten Des II. Internationalen Lykien - Symposions (Wien, 6-12 Mai 1990)*, ed. Jürgen Borchhardt & Gerhard Dobesch, c. I, Wien: Österreichischen Akademie Der Wissenschaften, 1993, s. 261-268.
- Summer, G. V., "The Piracy Law from Delphi and the Law of the Cnidos Inscription", *GRBS (Greek, Roman and Byzantine Studies, North Carolina)*, c. 19 (1978), s. 211-225.
- Theokritos, *Idylls*, çev. R. J. Cholmeley, London: George Bell & Sons, 1901.
- Tuchelt, Klaus, *Vorarbeiten zu einer Topographie von Didyma*, Berlin, 1973.
- Vitruvius, *The Ten Books on Architecture*, çev. Morris Hicky Morgan. New York: Dover Publications, Inc., 1960.
- Ward, John, *Greek Coins an Their Parent Cities*, London: John Murray, 1902.
- Wiegand, Theodore, *Didyma II (Die Inschriften von A. Rehm)*, Berlin, 1958.
- Williamson, Margaret, *Sappho's Immortal Daughters*. Cambridge: Harvard University Press, 1995.
- Woodhead, A. G. ed. *SEG (Supplementum Epigraphicum Graecum, Amsterdam)*, c. XII (MCMLV / 1955), s. 99-134.

